

**РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ У ВОЄННИЙ ЧАС
І ДЕРЖАВНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ
У ВОЄННИЙ ЧАС І ДЕРЖАВНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА**

Практичний посібник

*За науковою редакцією
кандидата психологічних наук Ірини Остапенко*

Кропивницький – 2024

УДК 159.9+37.01+316.346.32+323.2+378:316.6(477)

P 31

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 13/24 від 05 грудня 2024 р.

Рецензенти:

Г. М. Бевз, доктор психологічних наук;

А. Б. Коваленко, доктор психологічних наук, професор

P 31

Регіональні особливості ідентифікації молоді у воєнний час і державна освітня політика [Електронний ресурс] : практичний посібник / І. Остапенко, І. Жадан, О. Скнар, С. Позняк, І. Дідук ; за наук. ред. І. Остапенко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2024. – 167 с.

ISBN 978-966-189-734-1

У практичному посібнику представлено регіональні особливості ідентифікації учнівської та студентської молоді, що позначаються на процесах суспільної консолідації, реадаптації вимушених переселенців, на розвитку громадянської та утвердженні національної ідентичності. Хоча дослідження, результати якого лягли в основу посібника, проводилося під час повномасштабного російського вторгнення, означені проблеми регіональної ідентифікації молоді залишатимуться актуальними і після війни. Тому автори вважають доречним пропонувати рекомендації щодо спрямування освітньої політики як у воєнний, так і повоєнний час. Посібник містить низку практичних розробок, упровадження яких сприятиме розвитку національної, громадянської, політичної, культурної та економічної ідентичності сучасної української молоді.

Адресовано викладачам закладів вищої освіти, науковцям-психологам, фахівцям у галузі освіти – учителям, практичним психологам, представникам громадських організацій освітнього спрямування, органам управління освітою та регіональним центрам професійного розвитку педагогічних працівників.

ISBN 978-966-189-734-1

УДК 159.9+37.01+316.346.32+323.2+378:316.6(477)

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2024

© І. Жадан, І. Остапенко, С. Позняк, О. Скнар, І. Дідук, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ МОЛОДІ ЯК ЧИННИК РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ (І. В. Жадан).....	8
1.1. Державна політика у сфері ідентифікації: проблеми і виклики, породжені війною.....	8
1.2. Особливості політичної ідентифікації українського студентства	15
1.3. Теми і пропозиції дискурсу політичної ідентифікації, на коригування яких має бути спрямована державна освітня політика	27
1.4. Напрями коригування державної освітньої політики у сфері ідентичності	31
Висновки.....	37
Список використаних джерел	39
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ У ВОЄННИЙ І ПОВОЄННИЙ ЧАС (І. В. Остапенко)	42
2.1. Державна освітня політика щодо національної ідентифікації молоді в умовах воєнного часу.....	42
2.2. Зарубіжний досвід повоєнного відновлення в державній освітній політиці.....	47
2.3. Діагностика і розвиток ефективної взаємодії суб'єктів освітнього процесу на основі сценарних методів проектування майбутнього.....	51
2.4. Розвиток національної ідентичності в освітній практиці інтерактивними методами	71
Висновки.....	79
Список використаних джерел	81
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ МОЛОДІ У ПОВОЄННИЙ ЧАС І ДЕРЖАВНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА (О. М. Скнар)	85
3.1. Типи культурної ідентифікації молоді: регіональна специфіка	86
3.2. Модель розвитку культурних компетентностей молоді в освіті.....	98
Висновки.....	102
Список використаних джерел	103

РОЗДІЛ 4. БІЛЬШЕ НІЖ ЕКОНОМІКА: ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА ЯК РЕСУРС КОНСТРУЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ (С. І. Позняк)	105
4.1. Економічна ідентичність молоді та її регіональні особливості.....	106
4.1.1. Що таке економічна ідентичність	106
4.1.2. Економічні орієнтації молоді різних регіонів	109
4.2. Розвиток економічної ідентичності молоді засобами економічної освіти: політика, концепція, технології	115
4.2.1. Економічна освіта в школі	115
4.2.2. Метод кейса як технологія залучення молоді до ухвалення економічних рішень	122
Висновки.....	126
Список використаних джерел	127

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ УТВЕРДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ (І. А. Дідук)	129
5.1. Проектно орієнтоване навчання в контексті наукового дискурсу	129
5.2. Психологічна специфіка проектно орієнтованого навчання	131
5.3. Психолого-педагогічні аспекти впровадження проектно орієнтованого навчання	141
5.4. Навчання через культурно-просвітницькі проекти як засіб розвитку громадянської ідентичності: проєкт «Історії про Павла Чубинського»	152
Висновки.....	158
Список використаних джерел	158

ДОДАТКИ.....	161
Додаток 1. Анкета для психосемантичного опитування.....	161
Додаток 2. Лист-опитувальник для суб'єктивного шкалювання.....	163
Додаток 3. Перелік настільних пізнавальних ігор, які можна використовувати в освіті	165

ВСТУП

Війна знову повернула питання ідентифікації до переліку найактуальніших та визначальних для державної освітньої політики проблем. Ухвалений нещодавно Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» підкреслив виключне значення проблеми, але конкретні шляхи реалізації вимог Закону ще потребують більш детального опрацювання.

Варто зазначити, що пропоновані рекомендації щодо напрямів державної освітньої політики розроблено, як того вимагає Закон України «Про освіту», з опертям на результати емпіричного дослідження національної, політичної, культурної та економічної ідентифікації молоді. Детально його результати представлено авторами цього посібника в монографії «Сучасна українська молодь: регіональні особливості ідентифікації». Хоча згадане дослідження проводилося під час повномасштабного російського вторгнення, означені проблеми регіональної ідентифікації молоді залишатимуться актуальними і після війни, позначаючись на процесах суспільної консолідації, розвитку громадянської та утвердженні національної ідентичності, реадаптації вимушених переселенців та інших процесах в освіті і суспільстві. Тому автори вважають доречним пропонувати рекомендації щодо спрямування освітньої політики як у воєнний, так і повоєнний час.

У першому розділі (автор – Ірина Жадан) аналізується державна політика у сфері ідентифікації та окреслено проблеми і виклики воєнного часу. Ґрунтовно описано особливості політичної ідентифікації українського студентства, виявлені під час дослідження, а також теми і пропозиції дискурсу політичної ідентифікації, на коригування яких має бути спрямована державна освітня політика. Запропоновано напрями державної освітньої політики щодо формування ідентичності молоді в повоєнний період.

Другий розділ (автор – Ірина Остапенко) присвячено напрямам освітньої політики щодо утвердження національної ідентичності молоді у воєнний і повоєнний час. Представлено зарубіжний досвід повоєнного відновлення у сфері освіти та проблеми, що можуть постати на цьому шляху. Запропоновано модель діагностики і розвитку ефективної взаємодії суб'єктів освітнього процесу на основі сценарних методів проєктування майбутнього. Описано інтерактивні методи розвитку національної ідентичності в освітній практиці з огляду на регіональні відмінності.

У третьому розділі (автор – Оксана Скнар) обґрунтовано необхідність урахування регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді в державній освітній політиці. Представлено основні чинники, які визначають регіональні особливості культурної ідентифікації учнівської і студентської молоді, та рекомендації щодо створення освітніх програм культурного спрямування. Описано представлені в різних регіонах основні типи культурної ідентифікації української молоді. Проаналізовано як їхні сильні сторони, так і проблемні, які водночас є перспективними для подальшого трансформування засобами освітнього впливу. Представлено авторську модель розвитку культурних компетентностей молоді в освіті.

У четвертому розділі (автор – Світлана Позняк) розглядаються підходи до трактування поняття економічної ідентичності та висвітлюються емпірично виявлені регіональні особливості економічних орієнтацій молоді. У контексті розвитку економічної ідентичності аналізуються документи освітньої політики та концептуальні положення щодо економічної освіти. Розглядається сутність кейс-методу як ефективної навчальної технології залучення учнів та студентства до ухвалення економічних рішень у реальному контексті. Описано етапи і методи роботи з кейсами, які сприяють економічній ідентифікації учнівської та студентської молоді.

П'ятий розділ (автор – Інна Дідук) ознайомлює з особливостями використання проєктно орієнтованого навчання для розвитку громадянської ідентичності молоді. Описано потенціал проєктної технології організації освіти

як визначальної стратегії державної освітньої політики і як ресурсу її трансформації. Представлено алгоритм роботи над освітнім проектом для активізації громадянського самовизначення та наведено приклади його застосування. Окреслено потенціал сторітелінгу як одного з підходів проектно орієнтованого навчання, спрямованого на розвиток усвідомленого відчуття себе частиною суспільства і здатності долучатися до його цінностей.

Посібник містить низку практичних розробок, спрямованих на активізацію та розвиток ідентичності сучасної української молоді.

Розділ 1

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ МОЛОДІ ЯК ЧИННИК РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Державна політика у сфері ідентифікації: проблеми і виклики, породжені війною

Освітня політика держави формується з огляду на потреби соціального розвитку і, з-поміж іншого, визначає завдання й цілі освіти різних рівнів та практичні засоби їх досягнення [1]. Серед першочергових її завдань – утвердження української національної та громадянської ідентичності, створення умов для формування компетентностей, необхідних для «соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації» [2], формування унітарної правосвідомості як умови цілісності держави, її безпеки і незалежності [3; 4], виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу.

Окремим напрямом державної політики є супровід процесів децентралізації та входження України до європейського освітнього і культурного простору, де регіональні відмінності (культурні, економічні, етнічні, територіальні) сприймаються найчастіше як ресурс розвитку регіону і держави загалом. У контексті цього завдання актуалізується проблема формування ціннісного ставлення молоді до держави та вибудовування ієрархії територіальних ідентичностей.

Зосередження уваги на регіональних особливостях політичної ідентифікації молоді зумовлюється тим, що політична ідентичність є основою мобілізації, позначається на виборі ціннісних пріоритетів, консолідаційних

практиках, груповій солідаризації, на особливостях цілепокладання, оцінюванні рішень та дій суб'єктів взаємодії, на управлінській політиці тощо.

Законодавчо визначено, що «формування і реалізація державної політики у сфері освіти здійснюється на основі наукових досліджень, міжнародних зобов'язань, вітчизняного та іноземного досвіду з урахуванням прогнозів, статистичних даних та індикаторів розвитку з метою задоволення потреб людини, суспільства та держави» [5].

Про регіональні особливості політичної ідентифікації українців, геополітичні орієнтири, соціокультурні та економічні пріоритети мешканців регіонів можна скласти уявлення на основі даних соціологічних та соціально-психологічних досліджень, які проводилися до початку повномасштабної російсько-української війни [6-10]. Однак релевантність цих даних уже в перші місяці повномасштабної агресії різко знизилася через переформатування ідентифікаційного ландшафту країни, спричиненого окупацією значних територій і масовою міграцією їх мешканців, що призвело до істотних змін соціально-демографічних характеристик усіх регіонів. Втрата звичного середовища існування, зниження добробуту, невизначеність навіть найближчого майбутнього, перманентні ризики для життя і здоров'я тощо виснажують українців і водночас актуалізують процеси ідентифікації, зокрема й політичної. Загрози існуванню держави в перші місяці активної фази війни до певної міри нівелювали відмінності в цінностях, традиціях, моделях взаємодії мешканців різних регіонів, проте вже на третьому році воєнних дій актуалізуються ціннісні суперечності, відмінності в практиках, цілях та засобах їх досягнення молоді з різними ідентичностями. Ці процеси не є безболісними ні для переселенців, ні для мешканців «приймаючих» регіонів, відтак переосмислення ідентичностей позначатиметься на повоєнній реадаптації, інтеграції та консолідації регіональних спільнот, а отже, і на темпах відновлення країни.

Видається, що одним з найбільш перспективних інститутів, здатних вплинути на сприйняття і ставлення до відмінностей політичної ідентифікації

молоді, є освіта. Широке представництво в освітньому процесі різних соціально-демографічних груп (батьків, учителів, учнів, студентів, викладачів ЗВО тощо), об'єднаних спільною метою (виховання компетентних, відповідальних громадян), відкриває унікальні можливості для конструювання простору соціальної взаємодії, сприятливого для консолідації, адаптації і розвитку спільнот.

Формування і реалізація державної освітньої політики в повоєнний період неможливі без розуміння актуального стану ідентифікаційних процесів, зокрема регіональних особливостей політичної ідентифікації молоді. Оскільки розроблення і навіть коригування політики – нешвидкий процес, а війна триває і соціальне напруження зростає, видається продуктивним підхід, за якого коригування ідентифікаційного дискурсу здійснюється з огляду на реальну ситуацію і ті відмінності в політичній ідентичності молоді, які було виявлено під час активної фази війни.

На основі узагальнення результатів проведеного нами упродовж 2023 року емпіричного дослідження регіональних відмінностей політичної ідентичності студентства спробуємо скласти уявлення:

- 1) про проблеми і загрози, які зумовлюють особливості політичної ідентифікації молоді різних регіонів;
- 2) про адаптаційний і розвивальний потенціал регіональних молодіжних спільнот, які у повоєнний період стануть найбільш ресурсними соціальними групами;
- 3) про напрями коригування державної освітньої політики у сфері ідентифікації в повоєнний період.

З огляду на результати аналізу наукових розвідок вітчизняних і зарубіжних науковців пропонуємо:

- 1) політичну ідентичність розглядати як продукт цілеспрямованого конструювання регіональними, національними тощо елітами за допомогою символічної політики, міфотворчості, створення і просування іміджу в процесі інтерпретації дискурсивних пропозицій,

практик, символів тощо;

- 2) використовувати поняття «ідентичність» та «ідентифікація» як синонімічні, оскільки регіональна політична ідентичність є динамічним соціальним конструктом, який постійно трансформується;
- 3) основними чинниками формування політичної ідентичності молоді вважати: освітні впливи; соціальні і політичні технології, які залучають політичні актори та громадські об'єднання; ідентифікаційні дискурси (регіональні, державні, глобальні); стереотипи, звичаї, традиції; моделі соціальної взаємодії, які практикують спільноти (регіональні, фахові, етнічні тощо).

Формування політичної ідентичності регіональних спільнот (зокрема й молодіжної) може здійснюватись із залученням різноманітних механізмів (засобів, способів, форм тощо), як-от:

- конструювання кризової або опозиційної регіональної ідентичності;
- цілеспрямоване поширення ідеології регіональних політичних акторів;
- насичення життєвого простору та дискурсу образами, символікою, міфологемами, ідеологемами і комунікаційними слоганами, які репрезентують регіональні політичні цінності, практики тощо;
- продукування симулякрів для зміни сприйняття політичних акторів та ідей мешканцями відповідних територій;
- проведення регіонального маркетингу та іміджмейкінгу (створення бренду регіону, висвітлення його переваг (економічних, культурних, соціальних, екологічних та ін.);
- створення фірмового стилю регіону (стратегічне управління, поведінкові переваги, візуальний стиль (фірмовий дизайн), регіональне планування і розвиток);
- формування регіональної свідомості (історична пам'ять краю, культурні традиції та звичаї, естетична цінність території, характер ландшафту,

природні багатства, мінеральні ресурси, клімат, соціальний та економічний рівень регіону, сімейні зв'язки тощо);

- утвердження специфічних для регіону практик соціальної взаємодії;
- формування відчуття належності до славетного минулого регіону;
- розвиток місцевого патріотизму;
- інтерпретація і розширення спектру пропозицій регіонального політичного дискурсу;
- розвиток громадянських компетентностей (здатності до співпраці, солідаризації, набуття соціального капіталу тощо).

Зважаючи на труднощі емпіричного вивчення політичної ідентичності [11], найбільш відповідними завданням дослідження визначено методи психосемантичного опитування та суб'єктивного шкалювання. Емпіричні дані опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики, зокрема кореляційного, кластерного та факторного аналізу (центроїдний метод).

Дослідження регіональних особливостей політичної ідентифікації студентської молоді проводилось у два етапи за участі 1060 студентів ЗВО віком від 18 до 32 років із п'яти регіонів країни (Центрального, Східного, Західного, Південного та Північного).

На першому етапі виявлялися регіональні відмінності в структуруванні політичної ідентичності студентства, на другому, з огляду на зростання в умовах надзвичайного стану ролі емоційної компоненти в регуляції процесів соціальної взаємодії, – особливості емоційної детермінації політичної ідентифікації молоді в різних регіонах.

Згідно із запропонованою теоретичною моделлю регіональні особливості політичної ідентичності молоді досліджували у трьох вимірах: диспозиційному (ступінь політичної автономності/залежності; інклюзивності/ексклюзивності; номінальності/ реальності); компетентнісному (когнітивні, рефлексивні, ставленнєві практики соціальної взаємодії, які визначають політичну поведінку) та ціннісно-смісловому (значущість для респондентів переживань

належності (до регіону, країни, спільнот різних рівнів); емоцій, що супроводжують взаємодію (з представниками інших регіонів, з прихильниками інших політичних сил); політичних симпатій та ціннісних преференцій). (У Таблиці 1.1 представлено показники регіональної політичної ідентичності та узагальнені індикатори для кожного з показників).

Спираючись на виокремлені показники, можна відтак сконструювати інструментарій відповідно до завдання емпіричного дослідження. У нашому випадку – це визначення особливостей політичної ідентифікації молоді різних регіонів, які слід брати до уваги, коли йдеться про формування державної освітньої політики в повоєнний період. (Розроблені нами анкету для психосемантичного опитування та лист-опитувальник для суб'єктивного шкалювання наведено в Додатках 1; 2).

Таблиця 1.1

Показники та індикатори регіональної політичної ідентифікації молоді

№ з/п	Показники	Індикатори
1.	Політична автономність/ залежність	Політична довіра, прагнення самостійно контролювати власне життя, орієнтація на експертну думку / готовність делегувати своє право політичного вибору, патерналізм, потреба в авторитетах тощо.
2.	Інклюзивність/ ексклюзивність	Вибудовування політичної ідентичності з уявлення про єдність потреб, цілей, цінностей і прагнень громадян країни та взаємозумовленість ідентичностей (національної, громадянської, регіональної тощо / ідентифікація з уявлення про те, що цілі та цінності мешканців різних регіонів істотно відрізняються і домінування однієї з ідентичностей (регіональної/національної/ європейської тощо) є цілком природним.
3.	Номінальність/ реальність (декларована/ та, що практикується)	Деклароване переживання належності (до регіону, спільноти, культури, історії, політичних преференцій тощо) не втілюється в практиках взаємодії / переживання належності підкріплене відчуттям здатності впливати на політичні події, схильністю до аналізу своїх політичних симпатій, відчуттям відповідальності за свій політичний вибір; готовністю захищати свою землю від ворога.
4.	Ціннісно- сміслові підґрунтя політичної ідентифікації	Ідентифікація з країною (регіоном, етносом, територіальною спільнотою тощо), що виявляється у відчутті належності, емоційної близькості, гордості за земляків (регіон, країну), прийнятті відповідальності за збереження середовища, відчутті спільноті цілей та цінностей, культури, історії, здобутків і втрат, емоційному зв'язку з місцями пам'яті, символами, подіями тощо.

№ з/п	Показники	Індикатори
5.	Політична компетентність (когнітивний компонент)	Мотиви та критерії політичного вибору мешканців регіону; мотивація політичної довіри та солідаризації з регіональною спільнотою; ступінь зорієнтованості на місцевий політикум.
6.	Політична компетентність (ціннісний компонент)	Усвідомлюваність і відрефлексованість політичних смислів та цінностей регіональної спільноти, які підтверджують інакшість (пропагування ідеї окремішності регіону політикумом та підтримка її мешканцями; переконаність у відмінності цінностей і мотивів політичної участі мешканців регіону від уподобань решти жителів країни тощо).
7.	Політична компетентність (емоційний компонент)	Довіра до влади; стереотипи та упередження щодо представників інших регіонів і симпатиків інших політичних сил; емоції, пов'язані з необхідністю перебування за межами свого регіону; відчуття здатності швидко і безболісно адаптуватись у будь-якому з регіонів країни.
8.	Політична компетентність (регулятивний компонент)	Мотиви вибору на користь регіональних політичних еліт (запорука розвитку і підтримання соціального порядку; захист і безпека); готовність поступитись правами і свободами; готовність поділяти відповідальність за країну з обраною владою.
9.	Політичні преференції	Політичний консерватизм (прихильність традиції, усталеним нормам, еволюційності і поміркованості; скептичне сприйняття ідеї соціальної рівності; несприйняття революцій і радикальних реформ); політичний лібералізм (прихильність до парламентаризму, свободи підприємництва, ідеї абсолютної цінності особистості («особа важливіша за державу»), реформаторських перетворень; несприйняття різних форм державного і суспільного примусу чи контролю); політичний соціалізм (прихильність ідеалам соціальної справедливості, свободи та рівності; політиці соціального захисту шляхом економічного перерозподілу тощо).

Проаналізуємо результати проведеного дослідження та спробуємо визначити ті особливості політичної ідентифікації молоді різних регіонів, які, з високою ймовірністю, позначатимуться на процесах реадаптації вимушених переселенців та консолідації українців і утвердженні національної ідентичності; а також тих, що сприятимуть чи, навпаки, заважатимуть збереженню соціокультурних відмінностей регіональних молодіжних спільнот. Це дасть змогу визначитися щодо пріоритетів державної освітньої політики в повоєнний період, сформулювати завдання та способи їх вирішення.

1.2. Особливості політичної ідентифікації українського студентства і державна освітня політика

Насамперед зупинимося на тих особливостях політичної ідентифікації студентства, які:

- 1) характерні для молоді всіх регіонів;
- 2) в осяжному майбутньому не зміняться, якщо не буде спеціальних освітніх інтервенцій;
- 3) перебувають у зоні впливу освітньої системи.

Результати нашого емпіричного пошуку дають підстави стверджувати, що політична ідентифікація українського студентства вибудовується з огляду на потреби безпеки і виживання. Молодь віддає перевагу тим політичним силам, які обіцяють підвищити добробут людей, а не тим, що переймаються проблемами державотворення. Солідаризація з регіональною громадою також ґрунтується на потребі в безпеці – разом легше протидіяти екологічним, політичним і економічним викликам. Політичні інтереси, ставлення, оцінки та уявлення регіональної спільноти молодь ладна поділяти в обмін на захист і підтримку.

Студентство відчувається відповідальним за збереження свого регіону як середовища повсякденного життя з притаманними йому цінностями, традиціями і моделями взаємодії; віддає перевагу регіональним політичним силам, орієнтоване на лідерів та очікує від них турботи і контролю. Водночас усвідомлює свою відповідальність за країну з обраною владою.

Переживання своєї належності до регіону супроводжується відчуттям емоційного зв'язку зі своєю регіональною спільнотою, з «місцями пам'яті» та символічними подіями, значущими для мешканців регіону, гордості за земляків. Молодь відчувається зобов'язаною надавати допомогу своїм землякам,

які опинились у скрутному становищі, і відчуває, що може розраховувати на їхню підтримку.

Підґрунтя національної ідентифікації студентства переважно культурно-історичне: респонденти вважають себе українцями, бо народились і вирости в Україні, відчувають своїми її культуру, здобутки і втрати українського народу, почуваються громадянами країни з давньою історією і великим майбутнім. Близькість цінностей і цілей мешканців інших регіонів країни респонденти в середньому оцінюють у 3,5 з 5 балів, а власну готовність захищати свою землю від ворога – у 3,4 бала.

Ідеологічні уявлення молоді в усіх регіонах суперечливі і не структурують політичну ідентичність. Молодь одночасно «поділяє» ліберальні, консервативні і соціалістичні ідеї, реагуючи позитивно на слова «рівність», «розвиток», «цінність особистості», «справедливість», «свобода» тощо безвідносно до контексту. Імовірність того, що не здатне розпізнати ірраціональну аргументацію і не спроможне протидіяти маніпуляціям студентство піде за першим ліпшим харизматичним лідером, є дуже високою.

Описаний профіль політичної ідентифікації студентської молоді є доволі вразливим, особливо під час війни і в повоєнний період. Втрата емоційно близького регіонального середовища, ідентифікація з яким давала відчуття безпеки і підтримки, позначатиметься на саморозвитку, виборі цілей та ціннісних пріоритетів. Навряд чи можна очікувати, що під час війни молоддю будуть набуті такі важливі для політичної ідентифікації компетентності, як критичний аналіз ситуації, рефлексивність, суб'єктні настановлення чи бодай елементарна ідеологічна обізнаність без спеціальних освітніх впливів. Отож перелічені проблеми політичної ідентифікації студентства залишаться актуальними і в повоєнний час.

Слід зауважити, що виявлені особливості і проблеми політичної ідентифікації українського студентства, а також наші припущення щодо загроз, які вони створюють, та можливостей, які можуть бути використані, мають

стати предметом поглибленого вивчення та окремої уваги на етапі формулювання завдань державної освітньої політики на повоєнний період.

Окрім спільних для української молоді особливостей політичної ідентифікації, варто зупинитись і на *регіональній специфіці* політичного ідентифікування студентства, що потребує окремої уваги, адже саме відмінності в політичних експектаціях мешканців різних регіонів можуть стати перепорою для реадаптації та об'єднання українців у повоєнний період.

Політична ідентифікація молоді *Центрального регіону* достовірно відрізняється від ідентичності української молоді загалом за більшістю параметрів. Зокрема, студентство Центрального регіону:

- вибудовує політичну ідентичність з громадянської;
- уболіває більше за країну, ніж за регіон;
- орієнтоване на цінності і цілі спільноти;
- не орієнтоване на регіональні політичні еліти і не сподівається, що «свої» політики дбатимуть про безпеку та захист.

Попри відчуття емоційного зв'язку з регіональною спільнотою, її цінностями, ставленнями та уявленнями, сподівання на захист, підтримку і спільну протидію різного роду викликам, регіональна ідентичність не домінує в ієрархії молоді Центру. Водночас поєднання переживання емоційної близькості з регіональною спільнотою з конструюванням політичної ідентичності на ґрунті громадянської допомагає студентству Центрального регіону толерувати регіональну інакшість, поважати окремішність і водночас почуватися комфортно в інших регіонах.

Разом з тим ідентифікаційний дискурс молоді Центрального регіону залишається почасти неузгодженим і навіть суперечливим. Зокрема:

- декларуючи готовність поділяти відповідальність за країну з обраною владою, молодь не довіряє владі, орієнтується у своєму виборі на лідерів і тяжіє до політиків, які обіцяють підвищення добробуту і мало переймаються державотворенням;

- заявляючи про прихильність до ліберальних ідей, має патерналістські очікування;
- декларує схильність аналізувати свої політичні симпатії, водночас не потребує ні авторитетів, які б підтверджували її висновки і уявлення, ні експертної думки;
- почувається відповідальною за свій політичний вибір, водночас не толерує прихильників інших політичних сил і не відчуває такого прагнення з їх боку;
- погоджується з необхідністю самостійно контролювати своє життя і не почувається здатною впливати на події у своєму регіоні.

Відтак, з точки зору цілей державної освітньої політики, ціннісно-сміслові підґрунтя політичної ідентифікації молоді Центру (громадянська ідентичність у поєднанні з відчуттям належності до регіональної і національної спільнот) можна вважати передумовою для успішного розвитку ідентичності. Найбільш проблемними видаються: невідповідність декларованих суб'єктних настановлень (відповідальність, самостійність) і реальних практик (патерналізм, нездатність впливати на ситуацію, низький рівень критичності) молоді Центру; низький рівень політичної толерантності; ідеологічна нерозбірливість через брак політичних компетентностей.

Молодь Східного регіону має достовірно вищі показники регіональної ідентичності, ніж українське студентство загалом, а тому:

- вибудовує політичну ідентичність з регіональної, вважаючи її важливішою за національну та європейську;
- орієнтована на регіональну політичну еліту; вважає, що довіра до місцевих політиків є запорукою розвитку регіону, підтримання порядку і безпеки;
- переконана у відмінності своїх політичних цінностей і мотивів від політичних уподобань мешканців інших регіонів;

- відчувається відповідальністю за збереження регіону, як середовища повсякденного життя з притаманними йому цінностями, традиціями, моделями взаємодії;
- відчуває емоційний зв'язок з регіональною спільнотою, пишається земляками.

Усе перелічене вказує на узгодженість регіональних смислів і цінностей у політичній ідентифікації молоді Сходу.

З-поміж суперечливих характеристик політичної ідентичності студентства Східного регіону варто звернути увагу на такі:

- ідеологічна невизначеність (молодь тяжіє до соціалістичних ідей, водночас поділяє ліберальні і консервативні);
- задекларована схильність аналізувати мотиви своїх політичних симпатій (рефлексивна компетентність) не підкріплена звичкою перевіряти результати свого аналізу, залучаючи експертну думку чи авторитетних інших;
- відчуття відповідальності за свій політичний вибір не супроводжується повагою до вибору інших і не допомагає молоді долати відчуття невдоволення і роздратування в спілкуванні з людьми, які підтримують інші політичні сили;
- молодь Сходу найбільше довіряє владі європейських країн, однак не відчуває своєї належності до європейської культури;
- студентство відчуває себе здатним швидко і безболісно адаптуватися до звичаїв будь-якого з регіонів країни і водночас відчувається незатишно, коли доводиться виїздити в інші регіони.

Отже, політична ідентифікація молоді Східного регіону, як на рівні смислів, так і на рівні емоційної детермінації, вибудовується в межах регіональної ідентичності (студентство орієнтоване на регіональну політичну еліту, на регіональну спільноту і вважає цінності та цілі мешканців свого регіону відмінними від преференцій решти громадян країни). Ця особливість у

ситуації фактичної втрати територій, а відтак і звичного середовища політичної, культурної, побутової взаємодії, може стати джерелом різного рівня проблем: від депривації ідентичності до уникнення соціальної взаємодії, дезадаптації, зростання політичної протестності і конфронтації. Ресурс розвитку політичної ідентичності молоді Сходу вбачається у схильності студентства довіряти центральній владі і владі країн ЄС, що дає надію на відкритість до освітніх впливів та порівняно безболісне коригування ієрархії ідентичностей.

Політична ідентифікація молоді *Північного регіону*, як і студентства Сходу, вибудовується в матриці регіональної ідентичності. Водночас є і певні відмінності, зокрема:

- студентство Півночі не вважає цінності та уподобання мешканців свого регіону особливими і суттєво відмінними;
- емоційна належність до культури, історії, здобутків і втрат українського народу оцінюється вище, ніж емоційний зв'язок з регіональною спільнотою, «місцями пам'яті» і символічними подіями, значущими для мешканців регіону;
- молодь Півночі, на відміну від студентів Сходу, почувається цілком комфортно, перебуваючи в інших регіонах.

Тому можемо говорити про структурування політичної ідентифікації молоді Півночі смислами регіональної ідентичності, які, проте, не завжди узгоджені. Так, зокрема, студентство Північного регіону:

- заявляє про готовність поділяти відповідальність за країну з владою, яку обирає, водночас не почувається здатним впливати на події у своєму регіоні; не довіряє жодній владі; негативно ставиться до експертної думки і не довіряє авторитетам;
- поділяє цінності і цілі мешканців інших регіонів і водночас відчуває роздратування, спілкуючись із людьми, які підтримують інші політичні сили;
- поділяючи соціалістичні ідеї, молодь переконана в абсолютній цінності людської особистості і вважає її важливішою за державу.

Отже, політична ідентифікація молоді Північного регіону вибудовується в координатах регіональної ідентичності переважно на рівні смислів. На рівні ж емоційного переживання належності можемо говорити про паритет національного і регіонального підґрунтя. До ресурсу повоєнної консолідації можемо віднести відчуття спільних цінностей і цілей та брак дискомфорту під час взаємодії з мешканцями інших регіонів. Водночас зусилля освітнього середовища мають бути спрямовані на зміну таких особливостей політичної ідентичності молоді Півночі, як тотальна недовіра до влади, декларована, але не підкріплена відповідними практиками суб'єктність, низька когнітивна компетентність і політична нетолерантність.

Політична ідентичність *молоді Південного регіону* вибудовується з опертям на смисли, віднесені нами до компетентнісного виміру ідентифікації, і ґрунтується на уявленні про те, що регіональна ідентичність не є визначальною чи важливішою за національну (європейську, цивілізаційну). Студентство Півдня:

- не орієнтоване на регіональні політичні еліти, водночас відчуває свою належність до регіональної спільноти і вболіває за регіон більше, ніж за країну;
- не потерпає від упередженого ставлення з боку представників інших регіонів і не переживає негативних емоцій під час спілкування з ними;
- відкрите до взаємодії, поділяє цінності своїх співвітчизників з інших регіонів і відчуває, що може швидко і безболісно адаптуватися до звичаїв будь-якого з регіонів країни.

До особливостей політичної ідентифікації респондентів цього регіону, які потребують коригування, відносимо такі:

- студентство не довіряє владі, водночас ладне поділяти з обраною владою відповідальність за країну;
- молодь вважає, що її земляки тяжіють до патерналізму, мають велику потребу в авторитетах і попри це відчуває відповідальність за збереження

регіонального середовища з притаманними йому цінностями, традиціями, моделями взаємодії;

- студентство високо оцінює свою схильність до аналізу власних політичних симпатій, однак не орієнтується при цьому на експертну думку і не потребує підтвердження своїх висновків авторитетними іншими;
- ідеологічні преференції молоді радше соціалістичні, що не заважає їй поділяти ліберальні ідеї.

Узагальнивши базові смисли політичної ідентифікації молоді Південного регіону, можемо визначити ті її особливості, які сприятимуть реадаптації та інтеграції молоді до інших регіональних спільнот. Це насамперед орієнтація на цінності спільноти, а не на регіональні політичні еліти та практики. Окрім того, студентство Півдня усвідомлює важливість набуття політичних компетентностей, відкрите до взаємодії і почувається комфортно в інших регіонах.

Предметом особливої уваги освітньої політики в цьому регіоні має стати насамперед створення умов для розвитку громадянських компетентностей, які забезпечують ефективність взаємодії з владою та спільнотою, якість політичного вибору, здатність визначати свої інтереси та обирати стратегії їх досягнення. Ідеться передусім про політичну довіру, здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, здатності до рефлексії та критичного аналізу ситуації тощо.

Молодь *Західного регіону* вибудовує свою політичну ідентичність з орієнтацією на регіональну політичну еліту, причому емоційна детермінація її політичної ідентифікації вагоміша, ніж смислова: перші два фактори в структурі емоційної детермінації («емоційний зв'язок з регіоном» та «політичні преференції») описують 51,3% сумарної дисперсії, тоді як аналогічні фактори в структурі смислів політичної ідентичності («ідентифікація зі «своїми» політичними силами» та «ідентифікація з регіональною спільнотою») – лише 27,2%. Студентство Заходу:

- достовірно більше довіряє центральній владі та владі країн ЄС, ніж регіональній;
- відчуває турботу регіональної та центральної влади про свою безпеку;
- частіше відчувається мешканцями маленької бідної країни з невиразним майбутнім, ніж громадянами країни з давньою історією і великим майбутнім;
- потерпає від упередженого ставлення до себе з боку представників інших регіонів та небажання прихильників інших політичних сил її зрозуміти.

Водночас можемо виокремити і суперечливі смисли політичної ідентифікації молоді Західного регіону, яка:

- декларує готовність поділяти відповідальність за країну з обраною владою, відчуває себе здатною впливати на події у своєму регіоні і водночас відчуває роздратування, коли чує, що кожен сам контролює своє життя;
- відчувається незатишно, коли доводиться виїздити в інші регіони, і водночас відчуває, що може швидко і безболісно адаптуватися до звичаїв будь-якого з регіонів країни;
- підтримує одночасно ідеї різних ідеологічних течій, але найбільше прагне соціальної справедливості, свободи та рівності.

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що за рівнем проблемності політична ідентифікація молоді Західного регіону, територія та економіка якого найменше постраждали від війни, не поступається проблемності ідентичності молоді Сходу. Студентство Заходу, як і молодь Сходу, вибудовує свою політичну ідентичність з орієнтацією на регіональну політичну еліту, якій при цьому скоріше не довіряє. Емоційний зв'язок молоді з регіоном, його цінностями, традиціями, символами для ідентифікації студентства Заходу є визначальним. Водночас молодь радше відчуває належність до європейської культури, ніж до української. Разом з тим практики політичної взаємодії студентства Заходу не відповідають європейським

стандартам (молодь виявляє низький рівень політичної толерантності, брак суб'єктності, неповагу до інакшості тощо). Респонденти Західного регіону почуваються незатишно в інших регіонах, потерпають від відчуття упередженого ставлення до себе з боку представників інших регіонів). Відтак потребують коригування насамперед емоційна детермінація політичної ідентифікації молоді Заходу та компетентнісні її чинники (когнітивні, ціннісні, регулятивні).

За результатами кластерного аналізу регіональних масивів даних виявлено так звані дзеркальні кластери, утворені практично однаковими наборами індикаторів. Такі кластери не пов'язані причинно-наслідковими зв'язками, проте мають тенденцію до одновекторного прояву індикаторів, які їх утворюють. Загалом велика кількість дзеркальних кластерів є свідченням структурованості смислів політичної ідентифікації молоді. Проаналізувавши смислове наповнення цих кластерів, можемо отримати додаткову інформацію щодо можливих напрямів освітніх впливів. Слід зауважити, що не всі дзеркальні кластери мають корекційний потенціал, тому перелічимо лише ті, які можуть бути використані для визначення засобів досягнення цілей державної освітньої політики, зокрема:

- активна пропаганда регіональними політичними силами окремішності, особливості, несхожості регіону утворює дзеркальні кластери з переконаністю в окремішності цінностей і мотивів політичної участі мешканців регіону; переконаністю в суттєвій відмінності цінностей і мотивів політичної участі мешканців регіону від політичних уподобань жителів інших регіонів; з підтримкою політики усталених традицій і спадкоємності ціною відмови від розширення вільних зон у всіх сферах життя; з прагненням порядку і стабільності навіть ціною відмови від прав і свобод;
- голосування за політичні сили, які обіцяють підвищити добробут людей і не переймаються проблемами державотворення, утворює дзеркальний кластер із схильністю до патерналізму і потребою в авторитетах;

- солідаризація з мешканцями регіону заради протидії викликам утворює дзеркальні кластери з довірою мешканців регіону до місцевої політичної еліти як умовою розвитку регіону та підтримки соціального порядку; з очікуваннями щодо захисту інтересів мешканців регіональними політичними силами;
- вибір на користь «своїх» політичних сил утворює дзеркальні кластери з ідентифікацією з політичними інтересами, ставленнями, оцінками та уявленнями регіональної спільноти в обмін на захист і підтримку; з солідаризацією з мешканцями регіону заради протидії викликам; з довірою до місцевої політичної еліти як умови розвитку регіону та підтримки соціального порядку; з очікуваннями щодо захисту інтересів мешканців регіональними політичними силами;
- підтримка політичних сил, які обіцяють підвищити добробут людей і не переймаються проблемами державотворення, утворює дзеркальний кластер з орієнтацією на лідера під час голосування за політичну силу;
- готовність відмовитися від розширення вільних зон у всіх сферах життя заради збереження усталених традицій і спадкоємності утворює дзеркальний кластер з переконаністю в тому, що регіональна ідентичність важливіша, ніж загальнодержавна (європейська, цивілізаційна тощо);
- довіра мешканців регіону до місцевої політичної еліти як запорука розвитку регіону та підтримки соціального порядку утворює дзеркальний кластер з очікуваннями щодо захисту інтересів мешканців регіону регіональними політичними силами.

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати неоднорідність, суперечливість і невисокий розвивальний потенціал регіональної політичної ідентичності студентства, на що вказує:

- *залежність* політичної ідентичності молоді, що виявляється в орієнтації на регіональні політичні еліти попри те, що вони не виправдовують очікувань щодо захисту інтересів мешканців регіону; а також у високому рівні патерналістських очікувань та потребі в авторитетах; в орієнтації на

лідерів під час голосування за політичну силу тощо. Чим вища залежність молоді від регіональних політичних еліт, тим менше вона готова поділяти відповідальність за країну з обраною владою;

- *інклюзивність* політичної ідентичності – виявляється в поєднанні національної і регіональної належності в різних пропорціях: у молоді Центрального регіону яскраво виражена національна ідентифікація і слабо — регіональна; у студентства Півдня національна ідентифікація також переважає, хоч і не так істотно, як у молоді Центру; молодь Півночі та Сходу конструює свою політичну ідентичність переважно в матриці регіональної; студентство Західного регіону – на перетині національної і регіональної ідентичностей. Політична ідентифікація в матриці національної ідентичності відбувається переважно через ототожнення зі спільнотами (національною та регіональною), в межах регіональної – через ототожнення з регіональними політичними елітами;
- *номінальність* політичної ідентифікації: деклароване молоддю відчуття належності до регіону, країни, спільнот різних рівнів, не підкріплене відчуттям власної здатності впливати на політичні події; байдужістю до проблем державотворення; низьким рівнем готовності захищати свою землю від ворога;
- *незрілість ціннісних засад* регіональної політичної ідентифікації, яка ґрунтується переважно на патерналістських очікуваннях;
- *низький рівень політичної компетентності*, що виявляється у виборі на користь «своїх» політичних сил, у незрілості мотивації політичного вибору (когнітивний компонент); у низькому рівні рефлексії, суперечливості цінностей та цілей (ціннісний компонент); у низькому рівні довіри до влади, в упередженнях щодо представників інших регіонів та симпатиків інших політичних сил (емоційний компонент); у готовності відмовитися від прав і свобод заради порядку і стабільності (регулятивний компонент);

- *суперечливість політичних преференцій* виявляється в одночасній прихильності до консервативних, ліберальних і соціалістичних ідей.

1.3. Теми і пропозиції дискурсу політичної ідентифікації, на коригування яких має бути спрямована державна освітня політика

Освітня політика формується і реалізується з урахуванням різних репрезентацій політичної ідентичності, відповідно до яких визначаються цілі і завдання, обираються засоби і форми освітніх впливів.

Розгляньмо кожен з репрезентацій більш детально:

- політична ідентифікація – це *процес* трансформування особистості та/або спільноти через самоідентифікацію, сприйняття і прийняття ідеологій; інтерпретацію пропозицій політичного дискурсу; солідаризацію з політичними нормами та цінностями; ототожнення з локальним простором (регіональним, загальнонаціональним, політичним тощо), у якому соціальна взаємодія контролюється політичними акторами, що ідентифікують себе з цим простором;
- політична ідентичність є *результатом* індивідуальної і колективної самоідентифікації; соціальної взаємодії; взаємодії конкуруючих дискурсів;
- політична ідентифікація є також *механізмом* взаємодії особистості із життєвим простором, репрезентованим певними політичними смислами, значеннями, іміджем тощо;
- політична ідентифікація – *чинник* соціальної активності; мобілізації; солідаризації; розвитку соціального капіталу; реалізації державних політик, зокрема освітньої.

Визначивши за результатами дослідження проблемні зони політичної ідентифікації молоді різних регіонів, можемо скласти орієнтовний перелік тих тем і пропозицій ідентифікаційного дискурсу, на коригування яких має бути спрямована державна освітня політика у сфері ідентичності (табл. 1.2). Щоб проблемне поле було більш наочним, репрезентації політичної ідентичності зіставлено з цілями (завданнями) освіти, визначеними законами України («Про освіту» – Стаття 6 «Принципи державної політики у сфері освіти та засади освітньої діяльності», і «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»), а також Державним стандартом базової середньої освіти (Освітня галузь «Суспільствознавство»).

Таблиця 1.2

Політична ідентичність студентської молоді у ракурсі цілей і завдань державної освітньої політики

№ з/п	Цілі (завдання) державної освітньої політики у сфері ідентичності	Репрезентації політичної ідентичності
1.	Досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу. Усвідомлення цінності соборності – єдності, неподільності усіх територій України, духовної єдності українців	Відчуття належності до культури, історії, здобутків і втрат українського народу. Відчуття належності до європейської культури. Солідаризація з цінностями і цілями мешканців країни. Політична і культурна толерантність. Відчуття відповідальності за збереження країни, як середовища повсякденного життя, з притаманними йому цінностями, традиціями, моделями взаємодії. Обізнаність щодо історії, традицій, і символічних подій регіональних спільнот; відчуття взаємозумовленості майбутнього регіонів і країни; усвідомленість мотивів політичного вибору; здатність до встановлення причинно-наслідкових зв'язків та критичного аналізу ситуації тощо (когнітивна складова політичної компетентності). Відрефлексованість смислів і цінностей національної та регіональної спільнот, які підтверджують «інакшість», а також тих, які об'єднують (ціннісна складова політично

№ з/п	Цілі (завдання) державної освітньої політики у сфері ідентичності	Репрезентації політичної ідентичності
		компетентності). Відсутність упереджень щодо представників інших регіонів; довіра та здатність почуватися рівноправним у різних регіонах країни та в країнах ЄС (емоційна складова політичної компетентності).
2.	Формування готовності громадян до виконання конституційного обов'язку щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України	Відчуття належності та емоційного зв'язку з країною (спільнотою, територією, культурою, традиціями тощо). Відчуття історичної тягlosti традиції захищати свою землю. (Готовність поділяти відповідальність за країну з обраною владою та захищати свою землю від ворога; уміння, необхідні для врегулювання конфліктів (регулятивна складова політичної компетентності).
3.	Формування громадянської стійкості, здатності до протидії проявам дискримінації, корупції, колабораціонізму, сепаратизму, пропаганди тоталітарних режимів	Громадянська ідентичність. Суб'єктні настановлення (усвідомлення і контроль своєї здатності бути причиною змін (або протидії змінам); нетерпимість до непрозорих і незаконних дій; прогнозування наслідків своїх дій (бездіяльності), прийняття відповідальності за своє життя і добробут, відмова від очікувань щодо активної участі держави в забезпеченні особистого добробуту). Обізнаність щодо природи корупції та її наслідків для країни та окремих громадян; щодо цінностей демократії та механізмів їх реалізації; щодо природи і наслідків тоталітаризму; критичний аналіз та раціональне оцінювання інформації (когнітивна складова політичної компетентності).
4.	Формування цілісної системи світоглядних уявлень, принципів та переконань, що базуються на суспільно-державних (національних) цінностях України	Національна свідомість (спільне минуле, культурні традиції та звичаї, естетична цінність території, розмаїття ландшафтів, природні багатства, мінеральні ресурси, клімат, соціальний та економічний рівень тощо). Відчуття себе громадянином країни з давньою історією і великим майбутнім. Обізнаність щодо демократичних традицій українців. Визнання природності демократії та її цінностей.
5.	Забезпечення розвитку громадянських компетентностей здобувачами освіти.	Освітнє середовище, сприятливе для розвитку громадянської компетентності та громадянської ідентифікації.

№ з/п	Цілі (завдання) державної освітньої політики у сфері ідентичності	Репрезентації політичної ідентичності
	Підготовка учнів до взаємодії із соціальним середовищем, до самореалізації їх як особистостей в умовах багатоманітного світу	Ідентифікаційний дискурс, наповнений темами і пропозиціями, які проблематизують цінності та смисли громадянськості. Громадянські практики у взаємодії учасників освітнього процесу.
6.	Формування почуття власної гідності, відповідальності, особистого ставлення до подій і явищ суспільного життя	Відчуття гордості за свою країну і співгромадян. Соціальна солідарність (баланс колективних та індивідуальних інтересів, спрямованість на спільне благо, на співпрацю).
7.	Набуття досвіду емоційно-оцінної діяльності, здатності визначати власну активну життєву позицію, робити свідомий вибір встановлювати особисті цілі, спрямовані на розвиток суспільства, держави, забезпечення власного добробуту та добробуту своєї родини	Вміння артикулювати власні переживання та аналізувати причини їх виникнення; усвідомлення своїх інтересів, мотивів та реальних засобів їх досягнення; зацікавленість у інших, прагнення зрозуміти їх інтереси, цілі та мотиви; уміння донести власну ідею, переконати інших та організувати їх на її реалізацію (когнітивна складова політичної компетентності).
8.	Уміння характеризувати наслідки взаємодії різних культур і міжкультурні відносини в Україні, у своєму регіоні (населеному пункті)	Обізнаність щодо культурних традицій (національних, регіональних, європейських); уявлення про форми взаємодії різних культур; вміння встановлювати зв'язки між подіями і явищами; критичне мислення і критичне ставлення до проявів стереотипного мислення, уміння оцінювати суспільні явища і процеси (когнітивна складова політичної компетентності).
9.	Толерантне ставлення до поглядів інших людей, до культурних відмінностей	Сприйняття «інакшості» як можливості розвитку; уникання крайніх оцінок (чорно-білої картини світу).
10.	Уявлення про вплив ідеології на політичну культуру	Уявлення про зв'язок ідеологій і культурних практик. Уявлення про шляхи вирішення соціальних проблем, які пропонують різні ідеології.

Такий спосіб представлення завдань державної освітньої політики у сфері ідентичності дає змогу конкретизувати їх зміст і водночас зорієнтуватися щодо спрямування освітніх впливів.

1.4. Напрями коригування державної освітньої політики у сфері ідентичності

Розроблення й упровадження освітньої державної політики щодо регіональної політичної ідентифікації в повоєнний період потребує концептуалізації її цілей та принципів. З одного боку, сильна регіональна ідентифікація сприяє вирішенню соціально-економічних проблем, підвищенню якості життя та стійкості в кризових ситуаціях; запобігає відтоку кваліфікованих фахівців, що є умовою максимального збереження і швидкого відновлення економічного потенціалу регіону в умовах війни і у повоєнний період, зокрема завдяки проактивній позиції лідерів громад, їхній високій мотивації та лояльності до регіону. З другого – ситуація нестабільності на тлі низької політичної компетентності громадян призводить до виходу регіональної ідентифікації на чільні позиції в структурі соціальних ідентичностей і набуття нею яскравого політичного забарвлення (регіоналізм постає як ідеологія і політичний рух [13]), що підвищує ризики перетворення її в дестабілізаційний фактор. Тому насамперед необхідно визначитися щодо балансу (сила-стабільність) державних інтересів у сфері регіональної політичної ідентифікації і, відповідно, цілей освітніх впливів та їх кінцевої мети.

З огляду на євроінтеграційні прагнення України варто також артикулювати державну позицію щодо місця і ролі регіональної політичної ідентичності в унітарній, соборній державі, адже в ЄС регіоналізм сприймається як загалом позитивне явище. Розстановка акцентів у цій ситуації – дуже чутливе завдання, адже, згідно з результатами досліджень, проведених раніше, особи з яскраво вираженою національною ідентичністю менш схильні підтримувати інтеграцію (зокрема в рамках ЄС), ніж ті, хто ідентифікує себе з кількома спільнотами (регіональною, національною тощо) [14].

Зважаючи на кількість зруйнованих ущент українських міст, селищ і

поселень, слід очікувати, що чимало внутрішньо переміщених громадян, а також вимушених емігрантів, які повернуться в країну, будуть облаштовуватись у регіонах, які не зазнали значних руйнувань. Відповідно, перш ніж формувати державну освітню політику, варто артикулювати очікування щодо реадаптації, реінтеграції і трансформування регіональної ідентичності нових мешканців регіонів і регіональних спільнот загалом.

Проголошений вектор руху на євроінтеграцію передбачає також політичну акультурацію всіх українців, тому слід визначитись і з тим, які її стратегії найбільш перспективні, продуктивні і бажані.

Коригування регіональної політичної ідентичності, відповідно до сучасних постмодерних уявлень, постає як неперервний процес трансформування спільноти через самоідентифікування, віднесення себе та інших до різних категорій, об'єднання з одними групами і дистанціювання від інших, опанування певних культурних практик, сприйняття і прийняття ідеологій тощо [15; 16]. Принципова можливість трансформування регіональної політичної ідентичності молоді впливає з того, що:

- її формування або активізація можуть бути об'єктами цілеспрямованих дій;
- як і будь-який сконструйований феномен, вона може бути не лише скоригованою, а й деконструйованою різними способами [8];
- застосування «цілеспрямованого інтелектуального інжинірингу» уможлиблює «фундацію нових типів і форм ідентичностей, що забезпечують успішну групову й індивідуальну соціально-психологічну адаптацію, а також необхідні умови для колективної солідарної дії в політиці». [17, с. 463].

Уявлення про регіональну політичну ідентичність як спосіб взаємодії із життєвим простором особистості зумовлює підхід до її коригування за допомогою ризоматичного моделювання, тобто не в традиційних бінарних опозиціях (центр/периферія; вище/нижче; влада/анархія; зовні/всередині; своє/чуже), а з позиції її відображення у множині значень та смислів. Сама

ідентичність постає при цьому як дискурсивний конструкт, а ідентифікація – як процес артикулювання, інтерпретування, переозначення, реконструювання і трансформування символічних меж [18].

Найбільше перспектив має формування державної освітньої політики у сфері ідентичності на основі поєднання інструменталістського і конструктивістського підходів, згідно з якими політична ідентичність формується за допомогою системи технологій (символізації, ритуалізації, номіналізації), міфотворчості, створення і просування іміджу в процесі інтерпретації дискурсивних пропозицій, практик, символів тощо.

П. Престон, аналізуючи феномен ідентичності в контексті розвитку і взаємодії, оперує категоріями місця взаємодії, смислових мереж взаємодії і пам'яті, яка акумулює досвід взаємодії [19]. Усі означені лінії аналізу цілком релевантні феноменології регіональної політичної ідентичності, яка виникає одночасно в кількох взаємопроникних площинах взаємодії: особистість – спільнота; спільнота – інші спільноти; особистість (спільнота) – територія; особистість (спільнота) – ідеологія; особистість (спільнота) – політики; територія – інші території. Відповідно й освітні впливи, спрямовані на коригування ідентифікаційного дискурсу, мають охоплювати всі перелічені простори взаємодії. А тому освітня політика має формуватися з огляду на ресурси і проблеми кожної з площин соціальної взаємодії та визначати адекватні форми і механізми впливу для кожної з них.

Універсальною умовою успішності освітніх впливів є наявність середовища – безпечного і сприятливого:

- *для розвитку особистості, її ідентифікації як суб'єкта громадянської і політичної активності;*
- *для формування політичної і громадянської компетентності* молоді шляхом розвитку громадянських якостей, здатностей та засвоєння різних видів соціального досвіду (цінностей, норм громадянської активності, моделей політичної поведінки, прийнятних для спільноти, толерантного ставлення до інших культур, традицій і думок; осмислення зв'язків між

минулим і сучасним, глобальним і локальним та ін.); формування уявлень про сутнісні ознаки, функції і роль політичних ідей та здатності до ефективної владно-підвладної взаємодії і компетентного вибору;

- *для національної та регіональної ідентифікації* особистості і молодіжної спільноти через усвідомлення належності до символічних подій, культурних особливостей, традицій і досягнень мешканців країни і регіонів; осмислення переваг та загроз регіоналізму; рефлексію бар'єрів національної і громадянської ідентифікації тощо; залучення до інтерпретації та реінтерпретації ідентифікаційних дискурсів (наповнення ідентифікаційного дискурсу новими смислами, дискусійними, контроверсійними темами і пропозиціями тощо); утвердження практик взаємодії, релевантних демократичній політичній культурі (шляхом упровадження системи мотивацій та обмежень).

Якою мірою сьогодні освітнє середовище відповідає переліченим вимогам? Відповідь на це питання потребує ґрунтовного вивчення засад, на яких воно вибудовується, тому обмежимося аналізом цілей і завдань, визначених навчальним планом циклу суспільствознавчої освіти. Проаналізувавши зміст освітніх програм під кутом зору розвитку громадянських компетентностей, узагальнивши результати дослідження особливостей регіональної політичної ідентичності студентства, можемо окреслити проблемні зони ідентифікаційного дискурсу, які гальмують процеси національної, регіональної та політичної ідентифікації:

1) наразі освіта зорієнтована переважно на розвиток уявлень, які є основою компетентної поведінки, а *набуття здатностей компетентно діяти в переліку показників оцінювання освітніх здобутків істотно поступається «знаньовому» компоненту і не охоплює всього спектру компетентностей*, визначених державним стандартом. Як наслідок – ідентифікація (національна, регіональна, політична...) детермінована радше емоційними переживаннями і почасти базується на стереотипах та упередженнях, позаяк молодь неспроможна встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та аналізувати

ситуацію; не усвідомлює і не контролює свою здатність бути причиною змін (або протидії змінам); не здатна до передбачення наслідків порушення політичними акторами законів, корупційних дій та наслідків простих, швидких, авторитарних рішень; виявляє терпимість до непрозорих і незаконних дій; не здатна прогнозувати наслідки власних дій (бездіяльності), не вміє встановлювати зв'язки між подіями і явищами тощо;

2) у переліку очікуваних результатів суспільствознавчої освіти взагалі *не йдеться про такі громадянські здатності*, як здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди; оцінювання ризиків; уникання крайніх оцінок; аналіз власних емоцій, оцінок, помилок і встановлення їх причин; оцінювання відповідності ситуації власним мотивам і цілям тощо. Це позначається на регіональній політичній ідентичності молоді, яка конструюється без усвідомлення взаємозумовленості майбутнього регіонів і країни; рефлексії власних інтересів і мотивів політичного вибору, смислів і цінностей національної та регіональної спільнот, які підтверджують «інакшість», а також тих, які об'єднують (ціннісна складова політичної компетентності); без усвідомлення необхідності балансу колективних та індивідуальних інтересів; тобто не спрямована на спільне благо, на співпрацю; не супроводжується артикулюванням власних переживань та аналізом причин їх виникнення; інтересом до інших, прагненням зрозуміти їхні інтереси, цілі та мотиви; без уміння донести власну ідею, переконати інших та організувати їх на її реалізацію; без сприйняття «інакшості» як можливості розвитку; без уникання крайніх оцінок (чорно-білої картини світу) тощо;

3) поза увагою освіти залишаються *артикуляція та обговорення контroversійних, дразливих тем* (наприклад, культурних відмінностей; того, що об'єднує і розділяє мешканців різних регіонів (груп, спільнот); того, чим пишаються українці різних регіонів і чого соромляться, тощо). З високою імовірністю можемо припустити, що саме через брак таких обговорень політичній ідентичності української молоді притаманні: політична нетолерантність, упереджене ставлення до мешканців інших регіонів,

дискомфорт від необхідності перебувати в інших регіонах, ірраціональність і суперечливість ставлень тощо;

4) суспільствознавча освіта не приділяє належну увагу формуванню у молоді *уявлень про шляхи вирішення соціальних проблем, які пропонують різні ідеології*, що призводить до політичної ідентифікації без елементарного передбачення наслідків для особистості, спільноти, регіону і країни загалом прийняття політичних, економічних та інших рішень, підтримки тих чи тих ідей тощо;

5) у переліку очікуваних результатів навчальної діяльності *не згадуються громадянські компетентності, важливі для політичної ідентифікації*, зокрема в навчальних програмах не артикуються завдання розвитку: а) когнітивних настановлень на рефлексивний аналіз ситуації, здатності до критичної рефлексії; б) толерантності до невизначеності і готовності до вирішення проблем в умовах невизначеності; в) суб'єктної ідентифікації (індикатори: внутрішня детермінація цілей, ставлень, сфер і форм громадянської активності); г) здатності активно слухати;

б) не артикуються такі важливі для ідентифікаційного дискурсу складові компетентності, як уявлення про а) умови й ознаки орієнтації особи чи спільноти на співпрацю, б) мотиви громадянської участі, в) використання алгоритмів верифікації інформації та встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо;

7) частину компетентностей представлено в очікуваних результатах навчального процесу дискретно, звужено щодо окремих індикаторів, що не сприяє формуванню цілісних уявлень про сутність ГК та унеможливорює утвердження національної ідентичності і практик компетентного громадянства. Це стосується насамперед здатності до самоорганізації для вирішення спільних проблем; соціальної відповідальності; соціальної довіри; здатності визначати, що відповідає власним інтересам і який політичний вибір дає змогу забезпечити ці інтереси найбільшою мірою; готовності визначати і дотримуватися меж

(законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/ неможливого, раціонального /іrrраціонального тощо).

Висновки

На основі узагальнення результатів теоретичного пошуку та даних емпіричного дослідження регіональних особливостей політичної ідентифікації молоді висновуємо взаємозумовленість політичної, регіональної та національної ідентичностей. Відтак, виявивши проблемні зони політичної ідентичності молоді, можемо передбачити і загрози, які вони створюють для політичної, регіональної та національної ідентифікації молоді в повоєнний період. Згідно з результатами проведеного аналізу найбільш значущими є такі:

✓ загрози розмивання та/або руйнування регіональних ідентичностей, зумовлені втратою придатних для життя умов і територій та переселенням мешканців Сходу і Півдня до інших регіонів;

✓ ризики дезадаптації, зростання депресивних настроїв та/або соціального напруження через втрату регіональної ідентичності, яка допомагає задовольняти потреби належності і безпеки, забезпечує середовище повсякденного життя зі звичними ритуалами, моделями поведінки та дій для різних соціальних ролей;

✓ загрози для збереження демократичних цінностей, забезпечення прав і свобод, консолідації спільноти задля повоєнного відновлення країни і збереження унітарної, соборної держави через низький рівень громадянської компетентності, що унеможлиблює залучення ресурсу політичної участі для контролю і впливу на політичні національні та регіональні еліти;

✓ загрози для реалізації євроінтеграційних прагнень через низьку здатність молоді бути причиною змін (або протидії змінам); прихильність до простих,

швидких, авторитарних рішень; терпимість до непрозорих і незаконних дій тощо.

Динаміка процесів національної, регіональної та політичної ідентифікації молоді в повоєнний період зумовлюватиметься ефективністю державних політик, насамперед освітньої, формування і реалізація якої має здійснюватися з урахуванням виявлених проблем регіональної політичної ідентичності молоді. Очевидно, що не всі з виявлених проблемних зон ідентифікаційного дискурсу можуть бути скориговані в освітньому процесі. Тому зупинимось лише на тих, які видаються перспективними для коригування, та визначимо для кожної спрямування і цілі освітніх впливів. Найбільш значними перешкодами на шляху до консолідації українців, збереження соборності держави і повоєнного відновлення є:

- ✓ залежність регіональної політичної ідентичності молоді (чим більше молодь почувається залежною від регіональних політичних еліт, тим менше вона готова поділяти відповідальність за країну з обраною владою). Задля вирішення проблеми освітні впливи мають спрямовуватися на розвиток мотивації і здатності до компетентного вибору; руйнування стереотипів і упереджень; відмову від патерналістських очікувань тощо;

- ✓ номінальність політичної ідентичності, що виявляється у відмові від активності, байдужості до проблем державотворення тощо. Вирішенню проблеми сприятиме спрямування освітніх впливів на розвиток суб'єктних настановлень; артикулювання молоддю власних політичних цілей та способів їх досягнення; розвиток здатності бути причиною змін (або протидії змінам); поширення громадянських практик (критичного аналізу, рефлексії, активності тощо);

- ✓ низький рівень політичної компетентності, що виявляється насамперед у незрілості мотивації політичного вибору, несформованості уявлень про цілі та цінності політичної участі, у готовності відмовитися від прав і свобод заради стабільності тощо. Проблема долається спрямуванням освітніх впливів на розвиток здатностей: до самоорганізації для вирішення спільних проблем; до

відмови від простих, швидких, авторитарних рішень; до оцінювання ризиків та уникання крайніх оцінок; до аналізу власних емоцій, оцінок, помилок і встановлення їх причин; до використання алгоритмів верифікації інформації та встановлення причинно-наслідкових зв'язків; до визначення і дотримання меж (законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/ неможливого, раціонального /іrrраціонального тощо);

✓ невизначеність політичних преференцій, що виявляється в неспроможності розпізнати належність політичних ідей до тих чи тих ідеологій (консервативної, ліберальні і соціалістичної), відтак нездатність передбачити наслідки втілення ідей, вразливість до маніпуляцій тощо. Проблема може бути вирішена шляхом спрямування освітніх впливів на формування уявлень про ідеологічне підґрунтя політичних течій, сутнісні відмінності між ідеологіями, зокрема в інтерпретації ідей та засобах досягнення цілей; уміння розпізнавати та протидіяти маніпуляціям;

✓ конструювання регіональної політичної ідентичності з опозиції «свої-чужі», що призводить до переживання негативних емоцій під час спілкування з людьми з інших регіонів, відчуття упередженого ставлення з їхнього боку, невдоволення і роздратування під час взаємодії із симпатиками інших політичних сил та переконаності в їхньому небажанні розуміти мотивацію інших. Зменшенню соціальної відстані між молоддю різних регіонів і пом'якшенню опозиції принаймні до «ми–вони» сприятиме спрямування освітніх впливів на формування уявлень про інакшість – як перспективу, а не перешкоду для розвитку; про природність і важливість для демократії політичної опозиції; про потреби і мотиви людей та причини їх відмінностей тощо.

Список використаних джерел

1. Ланських О. Б. Метаморфози державної освітньої політики у контексті глобалізаційних процесів. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. Вип. 5-6. С. 75–86. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2015.5-6.08>
2. Державний стандарт базової середньої освіти. *Постанова КМУ № 898*

від 30.09.2020 року. https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (укр.)

3. Онаць О., Чижевський Б. Державна освітня політика як соціально-політичний феномен в умовах децентралізації. *Український педагогічний журнал*. 2024. №3. С. 87–98.

4. Батанов, О. Концептуальні проблеми сучасного унітаризму. *Часопис Київського університету права*. 2020. №1. С. 87–92. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.16>

5. Закон України «Про освіту». (2017, 5 вересня). *Відомості Верховної Ради України*. С. 38–39. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

6. Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик : монографія / І. В. Жадан, А. О. Краснякова, С. І. Позняк, О. М. Скар ; за наук. ред. І. В. Жадан ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 192 с.

7. Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.

8. Міхно, Н. К. (2020). Міська vs регіональна ідентичність: до питання характеру формування/актуалізації/протиставлення в умовах сучасного українського суспільства. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2020. 2 (23). С. 57–61. https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/28022020/6951

9. Ростецька С. І. Основні теоретико-методологічні підходи в дослідженні регіональної ідентичності (політологічний аналіз). *Наукові праці. Політологія*, 2016. 273(261). С. 39–43.

10. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін. ; за наук.ред. О. Г. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 276 с.

11. Жадан І. В. Регіональні відмінності політичної ідентифікації студентської молоді. *Український психологічний журнал*. 2023. № 2 (20). [https://doi.org/10.17721/upj.2023.2\(20\).3](https://doi.org/10.17721/upj.2023.2(20).3)

12. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2023. № 46, ст. 116. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

13. Нагорна, Л. (2008). Регіональна ідентичність: український контекст. – Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.

14. Citrin, J., & Sides, J. Choice Matters in the New Europe. *Transnational identities: Becoming European in the EU*. 2004. 161 p.

15. Brubaker, R., & Cooper, F. Beyond "identity". *Theory and society*. 2000. 29(1). P. 1–47. <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/43651/?sequence=1>

16. Sarup, M. Identity, culture and the postmodern world. In *Identity, Culture and the Postmodern World*. Edinburgh University Press, 2022. <https://dokumen.pub/qdownload/identity-culture-and-the-postmodern-world->

9781474472272.html

17. Хорошилов О. Регіональні спільноти як суб'єкти інтеграційних процесів. *Вісник Одеського нац. ун-ту. Соціологія і політичні науки*. 2009, С. 459–466. <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/88dcdf56-6336-4322-b4ad-4351a19351f8/content>

18. Hall, S. Introduction: Who needs identity? I S. Hall & P. du Gay. *Questions of cultural identity*, 1996. P. 1–17. https://pages.mtu.edu/~jdslack/readings/CSReadings/Hall_Who_Needs_Identity.pdf

19. Preston, P. W. *Political/cultural identity: Citizens and nations in a global era*. Sage Publications, 1997. – 208 p. <https://philpapers.org/rec/PREPIC>

Розділ 2

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ У ВОЄННИЙ І ПОВОЄННИЙ ЧАС

2.1. Державна освітня політика щодо національної ідентифікації молоді в умовах воєнного часу

Проблеми національної ідентифікації молоді постійно привертають увагу науковців, які намагаються досліджувати змістові та динамічні аспекти цього процесу. В умовах воєнного часу всебічне вивчення цих проблем набуває особливої актуальності, адже саме зараз під впливом зовнішньої загрози відбувається глибока трансформація уявлень громадян України про себе як представників політичної нації. Багато українців, переважно молодих, почали масово переходити на українську мову, цікавитися історією країни, активно використовувати та демонструвати національну символіку, хоча раніше не надавали значення належності до української політичної нації.

Динаміку змін в національній ідентичності українців підтверджують результати соціологічних досліджень [1; 2]. Так, відповідаючи на запитання «Наскільки Ви пишаєтесь тим, що Ви громадянин України?», у червні 2024 р. 91% опитаних громадян України відповіли, що «дуже пишаються» або «скоріше пишаються» своїм українським громадянством. Для порівняння у 2015 р. таких було 68%, у 2010 р. – 62%. Високою є частка респондентів, які пишаються державними символами України: Прапором України (64%), Гербом України (63,5%), Гімном (61%). Також 65% опитаних пишаються державною мовою України, а 51% – її грошовою одиницею (гривнею). Ці показники значно перевищують ті, що були до початку повномасштабної російської агресії.

Порівняно з 2006 р. істотно зросла частка респондентів, які у першу чергу пов'язують (ототожнюють) себе з Україною (з 31% до 53%). З 44% до 28% зменшилася частка тих, хто найбільше пов'язаний зі своїм містом чи селом [1]. Отже, якщо у 2006р. переважала локальна ідентичність, то зараз – загальнонаціональна. Істотно змінилось і ставлення до української мови. Українську мову рідною назвали 78% опитаних, у 2017 р. таких було 68%, у 2015 р. – 60%, у 2006р. – 52% [2].

Розглянуті вище тенденції певним чином враховуються під час формування державної політики у сфері освіти, що знаходить своє відображення у відповідних правових та регулятивних документах.

Так, згідно зі ст. 5 Закону України «Про освіту» (2017):

1. Освіта є державним пріоритетом, що забезпечує інноваційний, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства. Фінансування освіти є інвестицією в людський потенціал, сталий розвиток суспільства і держави.

2. Державну політику у сфері освіти визначає Верховна Рада України, а реалізують Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки, інші центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

3. Державна політика у сфері освіти формується і реалізується на основі наукових досліджень, міжнародних зобов'язань, вітчизняного та іноземного досвіду з урахуванням прогнозів, статистичних даних та індикаторів розвитку з метою задоволення потреб людини та суспільства.

4. Документами державного прогнозування і стратегічного планування розвитку освіти є прогноз розвитку освіти України, стратегія розвитку освіти України, відповідні державні, регіональні та місцеві цільові програми, плани діяльності у сфері освіти органів влади.

5. Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей

громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина.

Після повномасштабного вторгнення держави-агресора питання національної та громадянської ідентичності в українському суспільстві набули особливої актуальності. У зв'язку з цим парламентом було прийнято Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [3].

У статті 1 цього закону юридично визначено поняття «громадянська ідентичність» і «національна ідентичність»:

українська громадянська ідентичність – стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством (ст. 1. п. 16);

українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями (ст. 1. п. 17).

Також у статті 3 цього закону визначено, що правову основу державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності становлять Конституція України, закони України «Про освіту», «Про закордонних українців», «Про волонтерську діяльність», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про основи національного спротиву», інші нормативно-правові акти України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 3 п. 1).

Окрім цього, у статті 4 закону визначено мету, основні завдання та пріоритети державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності:

Метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є досягнення єдності в

українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина (ст. 4 п. 1).

Основними завданнями державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є:

1) формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді: активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності; оборонної свідомості та громадянської стійкості; патріотизму; поваги до державних символів, державної мови, суспільно-державних (національних) цінностей України, розуміння їх важливості для становлення держави;

2) формування та збереження української національної ідентичності у громадян України, які усвідомлюють свою належність до української нації, а також у закордонних українців;

3) забезпечення розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України;

4) усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України;

5) активізація діяльності інститутів громадянського суспільства для досягнення цілей державної політики в зазначеній сфері;

6) поширення інформації про ветеранів війни, формування у суспільстві традицій вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів війни;

7) формування готовності громадян до виконання конституційного обов'язку щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України (ст. 4 п. 2).

Представники психологічної науки активно займаються розробленням проблем національної та громадянської ідентичності. Зокрема, у контексті вивчення особливостей національної та громадянської ідентичності вельми корисними можуть бути:

- визначення національної ідентифікації як усвідомлення належності до політичної нації – спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності і очікування щодо майбутнього [4];
- ідеї про інтеграцію всіх ідентифікацій, набутих особистістю в процесі соціалізації [5];
- положення про сутність процесу самоідентифікації, яка полягає у формуванні уявлень про себе самого як про самототожню, цілісну та унікальну особистість [6];
- положення про провідні риси національної ідентичності, до яких відносять: усвідомлення своєї приналежності до держави; історичну територію; спільну історичну пам'ять та міфологію, спільну масову та громадську культуру; національну ідею та символіку [5; 7; 8];
- положення про індивідуальний та груповий характер процесу ідентичності [9];
- положення про визначальну роль громадянської суб'єктності в структуруванні політичного дискурсу молоді [10];
- модель та типи громадянської ідентичності [11];
- психологічні чинники громадянської ідентичності [12; 13];
- положення про комунікаційні бар'єри громадянської самоідентифікації, інтеграцію раціонального, емоційного, життєвого та творчого досвіду у громадянській ідентичності [14; 15];
- відмінності в проявах регіональної ідентичності української молоді [16];
- положення про зв'язок національної та громадянської ідентичності із життєстійкістю молоді [17; 18].

Зазначені напрацювання можуть слугувати методологічною основою в процесі практичної реалізації державної освітньої політики з утвердження української національної та громадянської ідентичності на регіональному та загальнодержавному рівнях. Також важливим буде врахування зарубіжного досвіду повоєнного відновлення в освіті.

2.2. Зарубіжний досвід повоєнного відновлення в державній освітній політиці

В умовах повномасштабного вторгнення предметом особливої уваги науковців стають наявні проблеми в освітній сфері. Багато територій є тимчасово окупованими або зоною проведення бойових дій. Багато шкіл та ЗВО зруйновані. Школи на тимчасово окупованих територіях перейшли на навчання за російськими програмами та мовою агресора, у них здійснюється активна пропагандистська кампанія антиукраїнської спрямованості. Велика кількість молоді є внутрішньо переміщеними особами або перебуває за кордоном, є і такі, що перебувають на окупованих територіях і не мають змоги виїхати звідти. При цьому всі ці молоді люди навчаються в українських навчальних закладах. Багато навчальних закладів – ЗВО, шкіл, училищ – теж переміщені з окупованих регіонів, де ведуться бойові дії, у безпечніші регіони. Це все разом створює значні проблеми, які доведеться вирішувати ще тривалий час.

Наявні проблеми в освітній сфері не залишаються поза увагою науковців. Так, у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні», оприлюдненій Національною академією педагогічних наук України до 25-ї річниці Незалежності, відзначаються такі втрати реформування української освіти, як брак системної науково обґрунтованої ідеології розвитку освіти, її ситуативна політизація, слабкий вплив на освітній і культурний рівень суспільства, що зумовило значне послаблення консолідаційної, культуротворчої місії освіти. Також зазначається, що чинні напрями розвитку освіти поки що не набули системного, взаємопов'язаного характеру, а отже, не становлять цілісної державної політики в освіті. Тому в умовах децентралізації та автономізації закладів вищої освіти центральні органи управління освітою мають давати чіткі і науково обґрунтовані орієнтири освітньої політики, що

забезпечать ефективну протидію можливим негативним відцентровим тенденціям [19].

Вирішення цих проблем має стати одним із пріоритетних напрямів у повоєнний період. Тут корисним може бути звернення до досвіду інших країн, яким довелося займатися повоєнним відновленням у сфері освіти.

Однією з таких країн є Республіка Корея, освітня система якої може слугувати прикладом того, коли зміни в підходах до навчання спроможні кардинально трансформувати економіку країни. Значні інвестиції в південнокорейську освіту та регулярний контроль за їхнім використанням стали фундаментом для стрімкого економічного зростання, яке відбувалося дуже швидко впродовж 60 років після завершення війни з КНДР. За два покоління Республіка Корея перетворилася з країни з масовою неписьменністю в економічного гіганта.

Саме освіта, що відповідала нагальним потребам економіки, та дипломи, які відповідали заявленим у них компетенціям, допомогли країні вийти з кризи і довели здатність створити й підтримувати стабільну економіку завдяки ефективному використанню інвестицій в освіту.

За даними Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) державні видатки на освіту в Республіці Корея вже впродовж тривалого часу становлять суттєву частку ВВП і традиційно вищі за відповідний середній показник у країнах-учасниках ОЕСР. Найвищий рівень витрат на навчання був у 1987 році, коли майже 15% ВВП було спрямовано на освітню галузь – майже таку ж суму на той час було виділено на соціальні послуги. На вищу освіту корейці також виділяють багато коштів: у 2011 році 2.6% ВВП було акумульовано вищими навчальними закладами, що на цілий відсоток більше за середній показник ОЕСР у 1.6%. Але через велику кількість студентів, які навчаються в південнокорейських вишах, витрати в розрахунку на одного студента були досить невеликими – приблизно 10 тис. дол. [20].

Не можна, звісно, ідеалізувати освітню систему Республіки Корея, беручи до уваги досить поширені проблеми застосування фізичних покарань до

школярів і здійснення на них системного морального тиску з боку сім'ї та суспільства в цілому, але результати розвитку освітньої сфери справді вражають.

В Україні також був досвід розвитку науки та освіти у воєнний і повоєнний час. Зокрема, Українську академію наук (УАН) було засновано в часи Української держави Павла Скоропадського у 1918 році. Хоч сам Гетьманат проіснував лише дев'ять місяців, її організаційну структуру було підтверджено й наступною владою, і, з певними організаційними змінами вона збереглася до сьогодні – і знову в буремний, воєнний час, сповнений нестабільності й економічних негараздів.

Утворена після довгих років поневолення незалежна Україна не повною мірою поділяє державницько-сцієнтиське настановлення попередніх режимів, і фінансування та організація освітнього й наукового процесу, на превеликий жаль, не є належним пріоритетом. Що ж стосується освітніх традицій, то, на відміну від Республіки Корея, в Україні завжди були гарні традиції виховання освічених дітей, навіть у бідних родинах.

Чималий досвід повоєнного відновлення, зокрема й у сфері освіти, накопичено і в інших країнах, таких як Боснія і Герцеговина, Косово, Хорватія, Сирія. Основний акцент у проєктах з відновлення системи освіти, які реалізовувалися в цих країнах під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста, Міжнародної організації міграції та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, було зроблено на відтворення матеріально-технічної бази та пошкоджених будівель освітніх закладів [21].

Звісно, така проблема буде потребувати свого вирішення і в Україні. Однак вивчення досвіду повоєнного відновлення в балканських країнах свідчить про те, що не менш гостро перед освітянами будуть поставати проблеми: 1) реінтеграції дітей-біженців та вимушених переселенців у вітчизняний освітній простір; 2) відновлення довіри, налагодження діалогу та конструктивної взаємодії з мешканцями тимчасово окупованих територій; 3) адаптації внутрішньо переміщених осіб до освітнього простору в межах нових

територіальних громад [22]. Зазначений досвід є особливо цінним, адже йдеться про держави, які мають амбітні цілі до інтеграції в ЄС та намагаються діяти, орієнтуючись на його стандарти.

Основними векторами освітньої політики в умовах повоєнного відновлення можуть бути: 1) інтенсифікація міжрегіональних контактів та обмінів в освітньому середовищі; 2) розширення застосування української мови в освітній сфері; 3) орієнтація на європейські моделі гармонійного поєднання регіональних та національних особливостей в освітній політиці, що можуть стати основою для формування української національної ідеї та сприятимуть консолідації суспільства через освітні практики.

Можна прогнозувати, що перед освітянами в період повоєнного відновлення постануть додаткові виклики. Особливо в тих регіонах країни, які тривалий час перебували під окупацією. Адже відомо, що на цих територіях окупантами здійснювалися системні та агресивні кроки щодо витіснення всього, що пов'язано з Україною, в культурній та освітній сферах та заміщення його власним контентом, пропагандистськими наративами та освітніми стандартами країни-агресора.

Тому на деокупованих територіях потрібно буде провадити грамотну інформаційну та освітню політику, спрямовану на активізацію національного і громадянського самоідентифікування молоді. Насамперед важливо об'єднати молоді навколо вирішення спільних проблем. Готовність слухати громаду і вчитися нового з боку влади підвищує готовність молодих людей брати участь у суспільно корисних заходах, допомагає зміцнити довіру до органів влади. І у воєнний, і в повоєнний час важливу роль відіграють спільні уявлення про наше історичне минуле і наше майбутнє. Люди, об'єднані майбутнім, прагнуть знайти схожість між собою в минулому і теперішньому. Подібність або відмінність передбачуваного майбутнього робить можливим і релевантним соціальне порівняння між групами. Виконуючи функцію консолідації, уявлення громадян про майбутнє сприяють суспільній згуртованості, дають членам громади усвідомлення взаємозалежності в досягненні спільних цілей та почуття

спільності долі. У повоєнний час особливо важливими й актуальними будуть спільні уявлення молоді про майбутнє, тобто бачення нею напрямів розвитку та повоєнної відбудови суспільства, зокрема щодо набуття країною членства в НАТО і ЄС.

2.3. Діагностика і розвиток ефективної взаємодії суб'єктів освітнього процесу на основі сценарних методів проєктування майбутнього

Уявлення молоді про своє майбутнє завжди були в центрі уваги психологів. Через проєктування майбутнього почасти знаходить своє вираження процес національної ідентифікації. Ще більшої значущості цей зв'язок набуває у воєнний час, оскільки зміни, викликані воєнними діями, спричинили деструктивний вплив на плани сотень тисяч молодих людей і спонукали багатьох із них замислитися про свою національну ідентифікацію чи переосмислити її.

Зазначені зміни торкнулися й інших суб'єктів освітнього процесу, до яких, крім учнівської та студентської молоді, ми відносимо вчителів та викладачів, батьків, представників адміністрації навчальних закладів, засоби масової інформації. Глибоко залученими у взаємодію суб'єктів освітнього процесу і безпосередньо причетними до розв'язання проблем розвитку національної ідентичності є також представники центральної виконавчої влади (насамперед Міністерства освіти і науки України) та законодавчої влади (Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій), регіональної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, громадських організацій та батьківських спільнот.

Діагностика та розвиток ефективної взаємодії суб'єктів освітнього процесу може здійснюватися на основі сценарних методів проєктування майбутнього. Такий підхід:

- забезпечує залучення до широкого громадського діалогу щодо актуальних проблем національної ідентичності всіх суб'єктів освітнього процесу;
- дає змогу визначити шляхи удосконалення регіональної освітньої політики з метою утвердження національної ідентичності молоді, а також стратегічні напрями планування та вибору засобів здійснення державної політики у сфері освіти;
- створює умови для корекції впливів державної освітньої політики з урахуванням регіональних особливостей ідентифікації учнівської та студентської молоді;
- сприяє поширенню практик і стандартів країн ЄС щодо використання форсайт-технологій та сценарних методів як інноваційних інструментів модернізації освіти і суспільства [23; 24; 25; 26; 27; 28].

Спираючись на праці українських та зарубіжних науковців, присвячені методології форсайтів [24; 28-31] та побудови сценаріїв розвитку складних систем [32-36], ми запропонували технологічну схему розроблення сценаріїв розвитку національної ідентичності в освітньому просторі (рис. 2.1).

У контексті нашого аналізу *форсайт* можна визначити як спеціальну технологію формування пріоритетів розвитку національної ідентичності в освітній сфері з метою мобілізації великої кількості учасників для досягнення якісно нових результатів у межах країни, регіону, громади, закладу.

Сценарій ми визначаємо як послідовний опис гіпотетично можливого варіанта розвитку подій у майбутньому, який відображає різні погляди на минуле, теперішнє та майбутнє, а також може слугувати основою для стратегічного планування освітньої політики та розвитку національної ідентичності.

У запропонованій нами схемі побудови сценаріїв передбачено такі кроки для визначення можливих варіантів розвитку національної ідентичності в освітній сфері:

Рис. 2.1. Технологічна схема розроблення сценаріїв розвитку національної ідентичності в освітньому просторі

Крок 1. Діагностика поточної ситуації

Основна мета полягає в здійсненні всебічного аналізу та описі поточного стану розвитку національної ідентичності, виявленні проблемних зон у системі взаємодії суб`єктів освітнього процесу.

Вхідні і вихідні дані. Як вхідна інформація для реалізації цього кроку використовується подана на початку дослідження інформація, а також дані про систему взаємодії суб`єктів освітнього процесу, зібрані в інший спосіб.

Реалізація кроку. Якщо до розроблення сценаріїв будуть залучені експерти, доцільно попередньо провести desk-research для аналізу вторинної інформації та підготовки інформаційно-аналітичної довідки, обговорення якої дає змогу розпочати процес дискусії.

У випадках, коли розроблення сценаріїв здійснюють учасники, які самі безпосередньо представляють суб`єктів освітнього процесу, можна провести

тематичну групову дискусію, мета якої – актуалізація проблем розвитку національної ідентичності в освітньому середовищі.

Для обох варіантів бажаним є проведення попередніх експертних інтерв'ю або фокус-груп з людьми, які репрезентують суб'єктів освітнього процесу.

За результатами аналізу зібраної інформації описують основні характеристики освітнього середовища, виокремлюють основні тенденції прояву національної ідентичності в різних підсистемах освітньої взаємодії, визначають ключові актори системи тощо. Потенційно можливим є використання якісного SWOT-аналізу для виявлення сильних і слабких сторін досліджуваної системи взаємодії суб'єктів освітнього процесу, а також перспектив і загроз для неї в майбутньому.

Рекомендації. На цьому етапі важливо здійснити перевірку достовірності зібраної інформації про поточний стан системи, наприклад порівняти інформацію з різних джерел.

Крок 2. Визначення сутнісних ознак національної ідентичності

Основна мета – формування переліку сутнісних характеристик, які можуть використовуватися як індикатори (змінні) прояву національної ідентичності в різних підсистемах взаємодії суб'єктів освітнього процесу.

Вхідні і вихідні дані. Важливою вхідною інформацією для цього кроку є задана глибина аналізу, яка визначає масштаб параметрів, що увійдуть до переліку сутнісних характеристик національної ідентичності. Іншим важливим завданням є визначення предметного фокусу та, відповідно, звуження сфери подальшого пошуку (наприклад, на рівні країни, регіону, громади, освітнього закладу).

Реалізація кроку. Для формування переліку сутнісних характеристик національної ідентичності можна використовувати результати узагальнення групових дискусій, експертних інтерв'ю, метод структурного аналізу (Godet, 2006).

Рекомендації. На цьому етапі необхідно визначити взаємозалежність сутнісних характеристик національної ідентичності. Якщо відомі кількісні значення змінних, проводять кореляційний аналіз, дисперсійний, кластерний аналіз; якщо змінні якісного характеру, можна здійснити перевірку із залученням експертів.

Крок 3. Порівняльний аналіз із представниками інших націй

Основна мета – визначення характеристик національної ідентичності саме українців через порівняння з представниками інших націй з урахуванням (залежно від масштабу) специфіки їх прояву на рівні країни, регіону, громади, освітнього закладу.

Вхідні і вихідні дані. За вхідні дані беруться сутнісні характеристики, визначені в процесі реалізації попереднього кроку. Додатково важливо виокремити не тільки політичні нації, до яких українці відчувають симпатію, а й ті, до яких вони ставляться негативно.

Реалізація кроку. Маючи сет із сутнісними характеристиками національної ідентичності українців як представників політичної нації, слід визначити такі характеристики для інших націй (які приваблюють або, навпаки, відштовхують). Для порівняння можна використовувати техніку триад (мінімального контексту) або повного контексту [37-39].

Рекомендації. Для якісного порівняння важливо мати перелік інших націй, у якому кількість тих, яким українці симпатизують, була б приблизно однаковою з кількістю тих, до яких ставляться негативно. Якщо яскраво виражених симпатій та антипатій немає, можна сформуванати цей перелік з тих націй, які подобаються більше, і тих, які подобаються менше.

Крок 4. Визначення чинників впливу на національну ідентичність

Основна мета – визначення основних чинників, які мають визначальний вплив на формування та розвиток національної ідентичності в системі взаємодії

суб'єктів освітнього процесу або можуть впливати на її розвиток у майбутньому.

Вхідні і вихідні дані. Масштаб чинників, які визначатимуться на цьому кроці, має корелювати з масштабом сутнісних характеристик національної ідентичності, виявлених раніше (наприклад, на рівні країни, регіону, громади, освітнього закладу).

Реалізація кроку. На цьому кроці принципово важливим є виявлення тих чинників, які впливають на розвиток національної ідентичності зараз і прогнозовано будуть впливати в майбутньому. Саме ці чинники встановлюють тренди розвитку національної ідентичності як в окремих підсистемах взаємодії суб'єктів освітнього процесу, так і в освітньому просторі загалом.

Рекомендації. На цьому кроці необхідно визначити предиктори, які мають істотний вплив на формування та розвиток сутнісних характеристик національної ідентичності. Якщо відомі кількісні значення змінних, проводиться регресійний аналіз; якщо змінні якісного характеру, можна здійснити перевірку із залученням експертів.

Крок 5. Генерування сценаріїв розвитку національної ідентичності

Основна мета – сформулювати всі можливі конфігурації змін національної ідентичності, які можуть відбутись у системі взаємодії суб'єктів освітнього процесу на рівні країни, регіону, громади або освітнього закладу.

Вхідні і вихідні дані. Як вхідні дані цього кроку використовується отримана на попередніх кроках множина чинників, які визначають розвиток національної ідентичності.

Реалізація кроку. Для побудови можливих конфігурацій змін національної ідентичності можна використовувати метод морфологічного аналізу, який дає змогу структурувати та аналізувати складні явища, що не піддаються кількісній оцінці і не можуть бути змодельовані звичайними засобами [40].

Рекомендації. Якщо бракує ресурсів для використання методу морфологічного аналізу, альтернативним варіантом може бути побудова консенсусних карт.

Крок 6. SWOT-аналіз сценаріїв

Основна мета – класифікація потенційно можливих сценаріїв розвитку національної ідентичності в освітньому просторі та виокремлення серед них оптимістичних, вірогідних та песимістичних.

Вхідні і вихідні дані. На цьому кроці передбачається оцінювання сценаріїв, виокремлених раніше. За результатами оцінювання їх класифікують на три групи – оптимістичні, імовірні та песимістичні.

Реалізація кроку. Для оцінювання сценаріїв застосовують SWOT-аналіз, який дає змогу визначити їхні сильні і слабкі сторони, а також перспективи та загрози для взаємодії суб'єктів освітнього процесу в майбутньому.

Рекомендації. На цьому кроці важливо здійснити надійну класифікацію сценаріїв розвитку національної ідентичності в освітньому просторі. Для цього можна використати метод експертних оцінок або інтерв'ю.

Крок 7. Опис сценаріїв

Основна мета – опис результатів аналізу сценарного простору, детальний опис окремих сценаріїв, які було визначено раніше.

Вхідні і вихідні дані. Вхідною інформацією є результати всіх попередніх кроків дослідження. У підсумку має бути сформовано інформаційно-аналітичний документ, який може бути використано особами, що ухвалюють рішення для подальшої роботи (наприклад, із розроблення стратегії утвердження національної ідентичності в різних підсистемах взаємодії суб'єктів освітнього процесу).

Реалізація кроку. Для реалізації цього кроку необхідно охарактеризувати всі побудовані сценарії. Їхній опис має містити зрозумілі пояснення тих або інших висновків. Бажано проілюструвати текст рисунками та графіками. Також

можуть бути надані рекомендації щодо стратегії розвитку національної ідентичності в освітньому просторі.

Рекомендації, можливі труднощі. Варто розмежовувати розроблення сценаріїв і стратегій, що є окремими завданнями. Створення сценарного простору є підґрунтям для розроблення стратегій.

Крок 8. Майбутнє крізь призму сценаріїв розвитку національної ідентичності

Основна мета – визначити особливості прояву національної ідентичності в уявленнях суб'єктів освітнього процесу про власне майбутнє і майбутнє країни.

Вхідні і вихідні дані. Варто провести додаткове емпіричне дослідження, аналіз результатів якого дасть змогу визначити особливості прояву національної ідентичності в уявленнях про майбутнє. На виході отримуємо інформацію про ставлення до власного майбутнього і майбутнього країни, міру їх узгодженості.

Реалізація кроку. За результатами роботи на цьому кроці мають бути визначені особливості часової перспективи, емоції, почуття, очікування та страхи, пов'язані з майбутнім, ситуації та групи впливу на образ майбутнього.

Рекомендації. Важливим елементом є встановлення зв'язку між національною ідентичністю та уявленнями про власне майбутнє і майбутнє країни, визначення залежності між сценаріями розвитку національної ідентичності та уявленнями про майбутнє.

Крок 9. Визначення ролі освіти в реалізації сценаріїв розвитку національної ідентичності

Основна мета – встановлення зв'язку між можливостями, які надаються в освітньому просторі, і сценаріями розвитку національної ідентичності.

Вхідні і вихідні дані. Інформація про сучасний стан освітнього середовища, насамперед оцінка його потенціалу щодо реалізації сценаріїв

розвитку національної ідентичності, виявлених раніше. Такі дані можна отримати завдяки аналізу вторинної інформації, результатів спеціально проведених експертних інтерв'ю або фокус-групових досліджень.

Реалізація кроку. Передбачається визначити умови в освітньому просторі, що будуть сприяти реалізації оптимістичних сценаріїв розвитку національної ідентичності, враховувати ризики імовірних сценаріїв, запобігати реалізації песимістичних сценаріїв.

Рекомендації. Варто фокусуватися на визначені наявних конкурентних переваг української освіти для учнівської та студентської молоді, виокремленні переваг інших привабливих для молоді освітніх систем. Розроблення дорожніх карт для суб'єктів освітнього процесу має містити компоненти, які будуть зміцнювати наявні переваги українського освітнього простору та доповнювати їх привабливими можливостями, які надаються в межах інших освітніх систем.

Реалізація запропонованої технологічної схеми розроблення сценаріїв розвитку національної ідентичності передбачає залучення до цього всіх суб'єктів освітнього процесу (рис. 2.2).

Практична реалізація цього підходу передбачає проведення серії Workshop, у межах яких доцільно покроково використовувати форсайт-технології і сценарні методи в зазначеній послідовності.

До участі мають бути запрошені особи, які представляють усіх суб'єктів освітнього процесу. Учасників бажано розподілити на мінігрупи, у складі яких має бути хоча б один представник від кожного суб'єкта. Кожна група розглядається як проектна і здійснює свої напрацювання за запропонованою схемою у форматі Workshop. За кожною групою закріплюється синектор, який координує її діяльність, створює умови для розвитку відповідної творчої мотивації у членів групи, стежить за забезпеченням групи необхідними матеріально-технічними засобами.

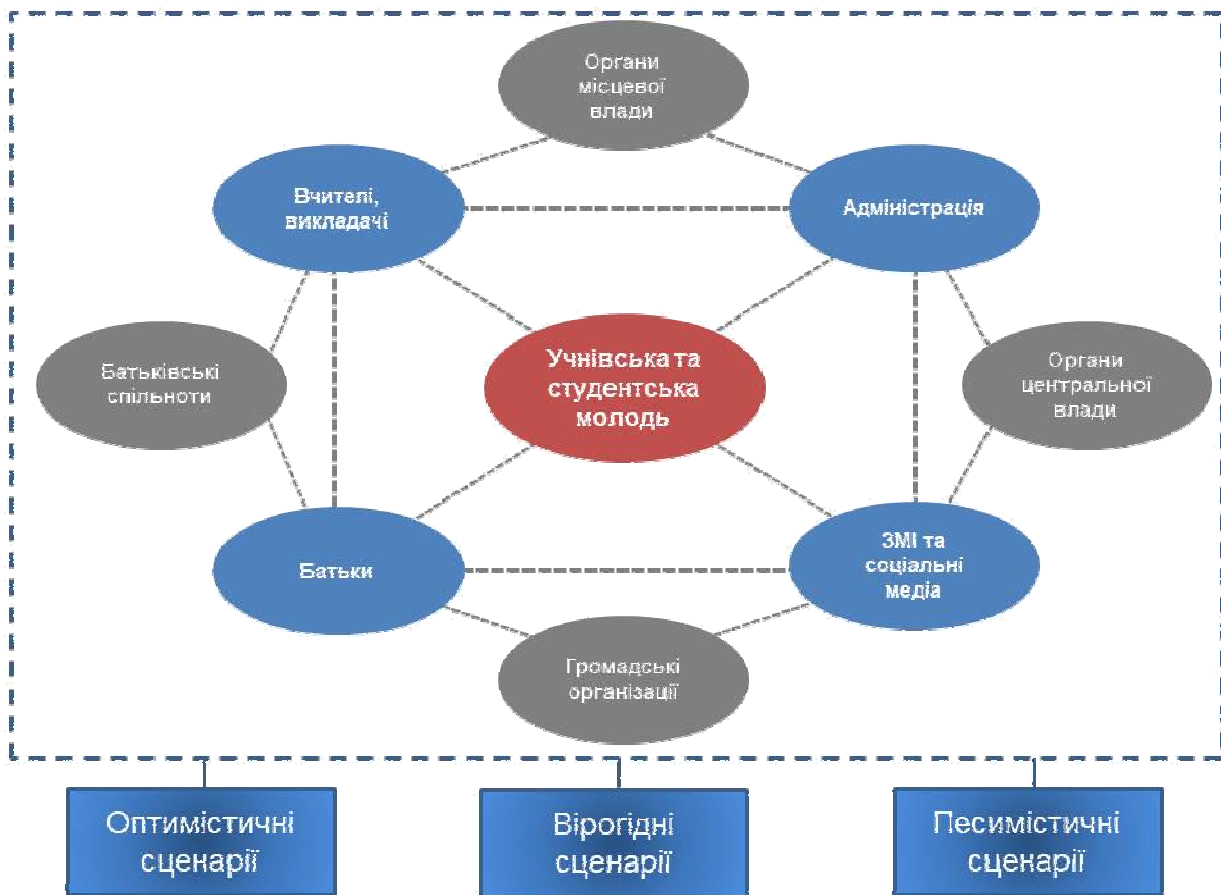

Рис. 2.2. Модель взаємодії суб'єктів освітнього процесу з використанням сценарних методів проєктування майбутнього

У межах кожного кроку групи певний час працюють автономно і потім презентують власні напрацювання іншим групам. За підсумками презентацій здійснюється обговорення та узагальнення напрацювань окремих груп.

За результатом Workshop можуть бути розроблені сценарії розвитку національної ідентичності, загальні і локальні стратегії розвитку в освітньому просторі, дорожні карти для спільних дій та заходів для всіх суб'єктів освітнього процесу.

Запропоновану технологічну схему апробовано в межах дослідницького проекту «Регіональні особливості національної ідентифікації молоді в проектуванні майбутнього» [41].

Зазначений напрям визначено зовсім не випадково. Адже, як свідчать дані соціологів, громадська думка в Україні спрямована переважно на майбутнє. Так, 67% громадян України поділяють думку, що найкращі часи для нашої країни настануть у майбутньому, і лише 13% вважають, що вони були в минулому. Про спрямованість на майбутнє свідчить те, що порівняно з 2001 р. істотно зросло число респондентів, упевнених у тому, що їхні діти, проживаючи в Україні, зможуть отримати освіту, зокрема вищу, якщо матимуть бажання (їх частка зросла із 27% до 64%), зможуть отримати роботу, яка відповідатиме їхнім уподобанням (зростання з 12% до 48%), зможуть користуватися якісними послугами з охорони здоров'я (зростання з 12% до 47%), матимуть власне житло (зростання з 24% до 45%), почуватимуться захищеними від посягань на їхні права і свободи (зростання з 6% до 40%), зможуть подорожувати і побачити світ (зростання з 9% до 52,5%), матимуть вільний час для повноцінного відпочинку (зростання з 24% до 57%), будуть вдячні батькам за те, що вони дали їм життя (зростання із 49% до 69,5%). Зазначені орієнтації властиві не тільки батькам, а й безпосередньо молоді [1].

Тому ми вважали за доцільне розглянути, як виявляється національна ідентичність в уявленнях про майбутнє української молоді і як ці уявлення, зі свого боку, впливають на національну ідентифікацію.

Крім аналітичних звітів соціологів, підґрунтям на початкових кроках роботи за цією технологічною схемою стали результати наших попередніх досліджень, присвячених вивченню регіональних особливостей національної ідентифікації в уявленнях молоді про майбутнє. Зокрема, нами було виявлено особливості візуалізації уявлень про власне майбутнє і майбутнє України, а також про свій регіон [16]; встановлено регіональні відмінності в національній ідентифікації та уявленнях про майбутнє української молоді [42]; визначено

факторну структуру національної ідентичності та уявлень про майбутнє учнівської та студентської молоді [43].

Надалі особливий акцент в межах цього проекту нами було зроблено на вивченні особливостей прояву національної ідентифікації та можливих сценаріїв розвитку української політичної нації в уявленнях молоді про майбутнє.

Групова робота в цьому напрямі дала змогу визначити тенденції прояву національної ідентичності в уявленнях молоді про майбутнє. Зокрема, встановлено, що:

1) національна ідентичність українців формується навколо політичної нації, а не належності до етносу. Велике значення в почутті причетності відіграють мова, культура, історія та місце (країна) народження. Українську націю більшість молодих людей характеризують як монолітну, цілісну, згуртовану;

2) через війну національна ідентичність молоді стала більш яскраво вираженою і суб'єктивно значущою. Більшість українців стали більш патріотичними. Молоді люди вважають, що історично українська ідентичність завжди корелювала з прозахідними політичними поглядами;

3) спостерігається тенденція до певної поляризації, коли більшість населення налаштована патріотично, а менша частина, яка була проросійськи налаштована, стала радикально проросійською і фактично підтримує вторгнення.

Додатково в національній ідентифікації молоді виявлено такі тенденції:

1) українцям як нації властиві такі характеристики (у порядку частоти згадування): демократичність; згуртованість (хоча учасниками дослідження відзначалось, що єдність зазвичай виникає за критичною межею, коли є загроза існуванню держави, а потім знову відбувається радикалізація); прагнення змін; недовіра до влади; радикальність; здатність зберігати спільність в історії і під окупацією; громадянська свідомість; активність; роз'єднаність у мирні часи;

працьовитість (невибагливість до умов праці); правовий нігілізм; адаптивність; наївність; поверховість;

2) українці як нація відрізняються від інших (у порядку пріоритетності): радикальною активністю; нескореністю, здатністю стояти до кінця та правовим нігілізмом; високою здатністю протистояти труднощам і приховувати біль; здатністю брати на себе відповідальність і діяти в складних ситуаціях; акцентованістю уваги на питаннях національної ідентичності;

3) серед цінностей, які є важливими для українців, відзначались (у порядку пріоритетності): свобода; демократія; здатність до самоорганізації; краса природи; люди; рівність, зокрема чоловіка і жінки; освіта; адаптивність; спонтанність; здатність не боятися новизни; жага до життя; прагнення кращого та вміння цього досягати; сила волі.

Також створено психологічний портрет справжнього українця, який насамперед бажає свободи, особистого добробуту, але не забуває про належність до нації, а також рухається, розвивається, прагне більшого, будувати власну потужну державу і жити в ній. Крім того, справжній українець зобов'язаний (у порядку пріоритетності): розвивати і пишатися своєю мовою, культурою та історією; гуртуватися (один – за всіх і всі – за одного); робити все, що в його силах на користь України; народжувати дітей; не соромитися того, що ти українець; робити свій внесок у боротьбу з агресором; відстоювати свої права; діяти відповідно до закону, відійти від корупційного мислення і кумівства; створювати продуктивні групи для конкуренції з іноземним бізнесом; гідно представляти нашу націю за кордоном; відмовитися від жадібності; займатися самоосвітою, мати свободу думки; контролювати владу. Водночас справжній українець не повинен (у порядку пріоритетності): використовувати корупційні практики і кумівство; порушувати закон; сваритися із своїми співгромадянами; бути зрадником (зокрема відчувати байдужість до втрати територіальної цілісності держави); перекладати відповідальність на інших; бездумно (емоційно) обирати владу; бути жертвою,

прибіднятися; не відчувати відповідальності перед іншими; псувати імідж українців за кордоном.

Загалом, встановлено, що національна ідентичність українців змінилася від початку війни – стала більш чіткою і прозахідно орієнтованою. Зазначена тенденція розвитку ідентичності в бік проєвропейської може зберегтися й набути подальшого розвитку, а українці мають стати більш відповідальними соціально і в правовому відношенні. Натомість проросійський табір у суспільстві, який зараз став більш маргіналізованим, але все ще існує, має поступово зникнути (поїхати в Росію або нести кримінальну відповідальність).

Виявлені тенденції стали основою для розроблення сценаріїв розвитку політичної нації українців.

У процесі групової роботи учасники зазначили, що політична нація українців може розвиватися під впливом воєнних дій у бік більшого згуртування, але, на жаль, у таких умовах важко уникнути ухилу в бік авторитаризму та обмеження свободи слова. Війна також може радикалізувати націю і пробудити в ній найгірші прояви, що неодноразово спостерігалось в історичній ретроспективі. Крім того, останнім часом українцям властива схильність до підтримки простих рішень на кшталт «усіх розстріляти», хоча номінально ці громадяни дотримуються цінностей демократичної правової держави. Водночас вони мають низьку довіру до правоохоронної та судової системи, а за таких умов не можуть бути впевненими в справедливості рішення щодо призначення винних і вироку загалом.

Прозахідний вектор розвитку України може втрачати популярність через погіршення відносин із західними партнерами, яке час від часу спостерігається на цьому етапі і може тривати в майбутньому. Також може посилюватися тенденція до ізоляціонізму на тлі недостатньої військової підтримки з боку Заходу, а політичні еліти можуть штучно створити ситуацію, яка підштовхуватиме до домовленостей з державою-агресором.

Утім, не виключається, що, якщо Україна переможе завдяки НАТО, посилюватиметься прозахідний вектор розвитку національної свідомості і це

закладе підвалини для інтеграції України в ЄС і НАТО. Від бажання політичних еліт залежатиме, чи буде демократизація лише декларативною, а чи сутнісною і змістовною. Процес повоєнної відбудови сприятиме згуртуванню нації. Хоча в повоєнний час можуть виникати і конфлікти, які загострюватимуться на тлі зруйнованої економіки, відмінностей у баченні різними соціальними та політичними групами шляхів відновлення. Тому важливо буде знайти шляхи ефективного вирішення конфліктів, насамперед засобами соціального діалогу.

Сценарій поразки України у війні, який категорично відкидався більшістю українців у 2022 році, почав «проникати» в уявлення молоді наприкінці 2023 року. За такого перебігу подій національна згуртованість, підживлювана прагненням боротьби з окупантами, зростатиме. Як ілюстрацію можна згадати приклади з нашої історії, коли українці самовіддано боролися за збереження своєї національної ідентичності.

Досить цікаві тенденції виявлено в уявленнях молоді про власне майбутнє. Для більшості молодих людей воно пов'язане насамперед з Україною, для них це найвища цінність. Водночас саме майбутнє є невизначеним, оскільки його важко уявити через війну. Учасники дослідження зазначають, що воно буде пов'язане передусім з відновленням, реформами, війною, але при цьому країна буде розвиватися. Молодь бачить його світлим, добрим, благополучним (рис. 2.3).

Свою місію в майбутньому молоді громадяни вбачають у перебуванні в Україні, допомозі співвітчизникам, залученні їх до суспільно корисної роботи. Також вони мають намір допомагати Україні, створювати сім'ї, виховувати нове, краще покоління. Однак молодих людей не влаштовує у власному майбутньому необхідність докладати надзусиль, щоб повернути те, що вони втратили, складність організації безпечного простору. Багато з них важко переживають адаптацію до нових умов.

Асоціації			Емоції		
Розвиток	Гроші	Люди	Наснага	Натхнення	
Людяність	Кохання	Тепло	Надія	Страх	Спокій
Робота	Безпека	Проблеми	Інтерес	Тривога	
Технологізація	Насиченість		Безпека	Впевненість	
Сервіс	Світло	Розваги	Розгубленість	Смуток	
Подорожі	Погіршення ситуації				
Надії			Страхи		
Сім'я	Підтримка	близьких	Втрата віри	Втрати	
Люди	Ідентичність	Сила	Надмірно складні обставини		
Досягнення	інших українців		Людські втрати	Біль	
Робота	Спілкування з друзями		Нестача часу	Власні помилки	
Здатність	відновлюватись		Непередбачувані зміни		
Віра в себе	Творчість	Природа	Втрата близькості		
Віра в гарне майбутнє	Тварини		Страх загубити себе		

Рис. 2.3. Змістові компоненти уявлень української молоді про власне майбутнє

Визначено, що найбільше молоді люди хочуть досягти в майбутньому (у порядку пріоритетності): стабільності; визначеності; задоволеності собою; щастя; безпеки; задоволеності життям; миру в душі; створення сім'ї, народження дітей; фінансового добробуту; віднайдення джерела енергії; гармонійного розвитку; балансу між особистим життям і роботою; спонтанності; цікавих соціальних проєктів.

Також виявлено, що більшість молодих громадян відчувають проблеми щодо планування майбутнього на нетривалу часову перспективу (до року), їм легше уявити його через 5, 10, 20, 30, 50 років. Частина з них будує плани на зовсім короткий термін (до завтра, на тиждень, до двох місяців). Це пов'язано з бажанням «пропустити» період війни та уявляти вже щасливе повоєнне майбутнє. Переважна більшість молодих людей упевнені в собі і вважають, що майбутнє залежить більше від них, ніж від обставин (70/30%).

Схожі тенденції простежуються і в уявленнях молоді про майбутнє України. Серед молодих людей поширена думка, що в майбутньому, після перемоги (на яку всі сподіваються), нашу країну очікують успішні реформи, відновлення, відбудова, розвиток, а ще вони сподіваються на більш

відповідальне ставлення громадян до вибору влади. Україна має стати прикладом для інших країн у відстоюванні незалежності. А втім, на думку респондентів, у майбутньому ми можемо зіткнутися і з негативними наслідками війни, як-от: економічний занепад, поствоєнна криза, авторитаризація країни (рис. 2.4).

Асоціації	Емоції
<p>Відновлення Відбудова Світле Лідерство Величне Очікування Розвиток Невизначеність Кров Приклад для інших країн Диференціація від росії Психологічні і соціальні проблеми Люди з обмеженими можливостями Ніж у тризубі Ментальні проблеми</p>	<p>Надія Тривога Гордість Сила Біль Настороженість Відрада Натхнення Хвилювання з надією Смуток Журба</p>
Надії	Страхи
<p>Люди Українці Військові Історія Реформи Дух українців «Без надії таки сподіваюсь» Згуртованість нації Волонтери</p>	<p>Марні втрати Обмеженість ресурсів Залежність від інших країн, борги Небезпека Втрата часу Погіршення ситуації Виснаження зовнішньої підтримки Авторитаризація країни Обмеження свободи слова Заборони на критику влади</p>

Рис. 2.4. Змістові компоненти уявлень української молоді про майбутнє України

У разі ж поразки попереду – довгий шлях боротьби за відновлення незалежності. Наблизити, зробити реальним позитивний сценарій розвитку України в майбутньому можна завдяки донатам на потреби армії, участі в суспільних проєктах, усвідомленому вибору та контролю над владою, зокрема шляхом суспільного розголосу корупційних скандалів.

Загалом використання цієї схеми дало змогу визначити контури можливих сценаріїв розвитку української політичної нації: 1) зростання згуртованості; 2) успішний демократичний розвиток; 3) радикалізація;

4) тяжіння до авторитаризму; 5) ізоляціонізм; 6) боротьба за відновлення незалежності (у разі військової поразки).

Перші два – оптимістичні, два наступних – імовірні, два останні – песимістичні. Щоб більш чітко з'ясувати поширеність цих сценаріїв в уявленнях молоді, додатково має бути проведено розширене кількісне дослідження.

Також у процесі групової роботи виокремлено війну і карантин як ситуації, які мали/ють найбільший вплив на майбутнє: обидві тягнуть за собою невизначеність. У ряду таких ситуацій – переїзд в іншу країну на початку вторгнення, втрата роботи, хвороба, події на фронті і кадрові перестановки в армії. Серед груп впливу на майбутнє провідна роль належить сім'ї, а також українським військовим, які надихають своєю стійкістю в надскладних умовах.

На підсумковому етапі визначено роль освіти в реалізації сценаріїв розвитку національної ідентичності. Зауважено, що загалом майбутнє держави і розвиток національної ідентичності за оптимістичними сценаріями залежать від освіти, яка поки що в Україні недостатньо цінується.

У реалізації життєвих планів освіта може сприяти отриманню гарної роботи, а також розвиває критичне мислення, допомагає в регуляції внутрішньої сфери, у комунікації, сприяє опануванню моделей роботи з людьми та особистісному розвитку. Особливо важливою освіта є тоді, коли в планах людини – переїзд в іншу країну.

Також встановлено, що до переваг освіти в Україні можна віднести (в порядку пріоритетності): ґрунтовні знання; високі стандарти знань і вмінь («наприклад, у Німеччині наразі через недостатню компетентність лікарів є проблема з правильним встановленням діагнозу»); наявність ЗНО як умова неупередженого оцінювання знань для вступу; доступність освіти для різних верств населення; широкий профіль; великий обсяг знань; ініціативність викладачів і студентів; наявність певних рамок, стандартів; те, що є можливість відійти від програми, імпровізувати; структурованість; динамічність навчання

(воно не затягується в часі); цифровізація; організація навчання; цікаві освітні заходи.

Серед недоліків освіти в Україні респонденти зазначали (в порядку пріоритетності): недостатність практичних навичок; велике навантаження; забагато домашніх завдань і перекладання значної частини відповідальності за знання на батьків і самих учнів; низький рівень матеріального забезпечення вчителів, викладачів, що негативно впливає на якість їхньої роботи; ригідність до змін; складність навчання за програмою мобільності; нецікаву організацію наукової роботи («невесело, хочеться більше живої роботи»); недостатню фінансову підтримку спорту; корумпованість, («можливість усе купити»).

Найбільш привабливими країнами під кутом зору якості освіти для українців є: Швеція, Фінляндія, Канада, Польща, Британія, Нідерланди, США. Освітні стандарти цих країн (зокрема у сфері розвитку національної ідентичності) багато хто розглядає як бенчмарк (еталонний зразок) для наслідування. Найменш привабливі: Китай, Японія, Корея – через високе навантаження і брак індивідуального підходу. Ризиків, властивих освітнім практикам цих країн, варто уникати, на думку учасників дослідження.

Отже, у процесі використання форсайт-технологій і сценарних методів:

1) встановлено, що через війну національна ідентичність стала більш яскраво вираженою і прозахідною. Національна ідентичність молодих українців формується навколо політичної нації, а не належності до етносу. Велике значення в почутті причетності відіграють мова, культура та історія. Українську націю більшість молодих людей характеризують як монолітну, цілісну, згуртовану;

2) визначено контури можливих сценаріїв розвитку української політичної нації: а) зростання згуртованості; б) успішний демократичний розвиток; в) радикалізація; г) тяжіння до авторитаризму; д) ізоляціонізм; е) боротьба за відновлення незалежності (у разі військової поразки). Перші два – оптимістичні, два наступних – імовірні, два останніх – песимістичні;

3) майбутнє України в уявленнях молодих людей пов'язане передусім з відновленням, відбудовою, розвитком, успішними реформами. Наша країна може стати прикладом для інших у відстоюванні незалежності. Водночас припускається можливість виникнення ризиків, пов'язаних з негативними наслідками війни (економічна криза, воєнна криза, авторитаризація країни). Сприяти наближенню позитивного сценарію розвитку України в майбутньому можна завдяки донатам на потреби армії, через участь у суспільних проектах, усвідомлений вибір та контролювання влади шляхом суспільного розголосу корупційних скандалів;

4) уявленням української молоді про власне майбутнє властива невизначеність через війну. Майбутнє насамперед пов'язане з Україною як державою, яка для молоді є найвищою цінністю. Молодь відчуває проблеми з плануванням майбутнього на нетривалу часову перспективу (до року). Однак переважна більшість молодих людей упевнена в собі і вважає, що майбутнє залежить більше від них, ніж від обставин;

5) наявність вищої освіти загалом розглядається як чинник, що позитивно впливає на майбутнє. Основними перевагами освіти в Україні є: ґрунтовні знання; високі стандарти знань і вмінь; наявність ЗНО як умова неупередженого оцінювання знань для вступу; доступність освіти для різних верств населення; широкий профіль; великий обсяг знань; ініціативність викладачів і студентів; наявність рамок, стандартів; можливість відійти від програми, імпровізувати; структурованість; динамічність навчання, цифровізація; організація навчання; цікаві освітні заходи.

Урахування цих особливостей під час формування державної освітньої політики сприятиме розвитку національної ідентичності молоді в межах оптимістичних сценаріїв, дасть змогу уникати ризиків у разі реалізації імовірних сценаріїв та запобігати негативним наслідкам у разі реалізації песимістичних сценаріїв.

2.4 Розвиток національної ідентичності в освітній практиці інтерактивними методами

Однією із сучасних тенденцій у європейському освітньому просторі є регіоналізація, а найбільш ефективними стратегіями розвитку суспільства визнаються технології, спрямовані на регіональний розвиток. Збереження самобутності регіонів – один із пріоритетів в освіті країн ЄС.

З огляду на прагнення України приєднатись у майбутньому до євроспільноти орієнтація на європейські моделі гармонійного поєднання регіональних і національних особливостей в освітній політиці може стати основою для формування української національної ідеї та сприяти консолідації суспільства через освітні практики.

Ми провели низку досліджень, які дали змогу визначити регіональні особливості прояву національної ідентичності в уявленнях молоді про власне майбутнє [43]. Встановлено, що молодь усіх регіонів вірить у щасливе майбутнє України, покладається переважно на себе у творенні власного майбутнього і вважає перспективним будувати його у власній країні. Крім того, молоді люди відчувають відповідальність за збереження територіальної цілісності держави.

З'ясовано, що через війну образи України і українця наразі надмірно міфологізовані. В уявленнях молоді простежуються нереалістичні очікування щодо післявоєнного майбутнього, що можна пояснити певною незрілістю і браком життєвого досвіду. Але це також може бути елементом самопідтримки як певного психологічного ресурсу, який молоді люди актуалізують у воєнний час.

Визначено п'ять факторів, які описують особливості національної ідентичності учнівської і студентської молоді та її уявлень про майбутнє: «Спільні цінності і майбутнє України та її громадян», «Готовність до поступок», «Готовність до виїзду за кордон», «Патерналізм щодо зовнішньої

допомоги», «Залежність від соціального оточення». Перший фактор описує надії на майбутнє і чинники єдності українців, а також сподівання на достойне життя в рідній країні. Натомість інші чотири фактори більшою мірою стосуються ризиків і загроз національній ідентифікації молоді. Також з'ясовано, що самоідентифікація у молодих людей, які залишилися в Україні, має переважно раціональний характер, а у тих, що виїхали в Європу, – емоційний [17].

Виявлено відмінності між молоддю різних регіонів України за показниками: самостійності у виборі майбутньої професії (молодь Сходу більше, ніж молодь Заходу, покладається на батьків); налаштованості щодо освіти (молодь Центрального регіону більше, ніж молодь Сходу, налаштована вчитися за кордоном і проти російської мови в освіті). Також є значущі відмінності між молоддю Заходу і Сходу, Заходу і Півночі, Центру і Півночі щодо: *ставлення до російської мови в освіті* (молодь Центру і Заходу більше налаштована проти російської мови в освіті, ніж молодь Сходу і Півночі), *віри в процвітання країни після перемоги* (молодь Центру і Заходу вірить у це дещо менше, а молодь Сходу – найбільше), *покладання на себе у творенні власного майбутнього* (молодь Центру менше, ніж молодь Сходу, схильна думати, що майбутнє залежить тільки від неї) та *уявлень про консолідаційні чинники української нації* (молодь Центрального регіону порівняно з молоддю Східного та Західного регіонів меншою мірою схильна підтримувати тезу, що «спільні цінності, культура й історія більше об'єднують українців, ніж ненависть до ворогів»).

Регіональні відмінності та об'єднавчі компоненти в національній ідентифікації молоді варто враховувати, коли йдеться про трансформування державної освітньої політики. Зокрема, у процесі реалізації освітніх програм у різних регіонах може бути визначені різні пріоритети: у роботі з молоддю Сходу і Півночі пріоритетним напрямом може бути профорієнтаційна робота, пов'язана з розвитком здатності до професійного самовизначення; для молоді Сходу і Півдня – інтеграція в повністю українськомовний освітній простір та

розвиток рефлексивних умінь щодо проектування майбутнього; для молоді Заходу – розвиток толерантності у ставленні до представників інших регіонів і залучення їх до співпраці та допомоги; для молоді Центру – розкриття можливостей особистісного та професійного розвитку в Україні.

Спільні елементи в баченні молоддю власного майбутнього і майбутнього країни, уявленнях про типового представника власного регіону можна використовувати як основу для організації діалогу між представниками різних груп і регіонів, проведення відповідної інформаційної політики, спрямованої на єднання українців. Останнє, зокрема, стосується не тільки вербальних конструктів, а й образів і символів. Це дасть змогу налагодити комунікацію, яка буде релевантною для представників різних регіонів і груп.

Водночас виявлені відмінності можна розглядати як прояв самотності, особливості якої мали б стати предметом тематичних дискусій, спрямованих на розуміння причин цих відмінностей і розвиток толерантного ставлення до них. Сам факт наявності відмінностей не має лякати – їх треба визнавати й обговорювати. Саме організація діалогу в цьому разі є принципово важливою, адже у форматі живого спілкування багато відмінностей не будуть сприйматися як ось негативне. Крім того, це дасть змогу залучати українців, які перебувають за межами держави, у спільний культурний та соціальний простір, долати власну відчуженість від подій в Україні. Водночас тим молодим українцям, які залишилися в Україні, це допоможе подолати певну упередженість щодо тих, хто тимчасово покинув країну, та бар'єри в спілкуванні з ними.

У пошуках точок дотику між молодими українцями варто використовувати раціональні аргументи в спілкуванні та комунікації з тими, хто залишився в Україні, а з тими, хто її тимчасово залишив, краще апелювати до емоцій та почуттів. Зокрема тих, які є невід'ємною складовою регіональної ідентичності і пов'язані з емоційною прив'язаністю до малої батьківщини.

Коли йдеться про розвиток національної ідентичності і патріотичного виховання, украй важливим є забезпечення в освітньому просторі умов для актуалізації *культурних кодів нації*. Маються на увазі елементи культурного

простору, що виконують роль маркера ідентичності як для окремої особистості у вузькому сенсі, так і для всієї нації в більш широкому значенні [44]. Ефективність цього процесу буде визначатися характером такої роботи, а також вибором засобів для її проведення.

В освіті варто відмовитися від директивних форм і методів. Набагато продуктивніше здійснювати це в опосередкований спосіб, використовуючи більш релевантні для сучасної молоді підходи і методи. Наприклад, проєктно орієнтовані технології, інтерактивні методи (вебквести) або методи візуальної семантики [45-48]. Досвід наших досліджень свідчить про високий потенціал цих сучасних і релевантних запитам молоді методів, спрямованих на розвиток самостійної пізнавальної та пошукової активності, які містять елементи гейміфікації і дають змогу молодим людям виявляти творчість, випрацьовувати власний контент [49]. Їх використання в освітньому процесі допомагає створити атмосферу полілогу, сприяє появі відповідної мотивації та зацікавленості, відкриває нові можливості для творчого самовираження. Отже, становлення національної ідентичності відбувається без зовнішнього тиску, що гарантує розвиток суб'єктності молоді.

Як практичний кейс можна навести приклад використання інтерактивних засобів і методів групової дискусії для активізації національно-патріотичних настановлень молоді. Ми розробили і провели вебквест «Культурні коди нації в музичній творчості українських митців». Такий вибір методу був не випадковий, адже вебквест як форма проведення практичного заняття має низку переваг.

Аналіз сучасних тенденцій засвідчує, що найбільший потенціал у роботі зі студентами мають методи активного навчання, які: містять елементи гейміфікації та інтерактивності, дають змогу використовувати інтернет-ресурси та соціальні медіа, уможлиблюють вияв самостійної творчої активності та самореалізації, забезпечують умови для кооперації під час виконання навчальних вправ та завдань [50].

Вебквест як метод активного навчання передбачає пошуковий формат занять, під час проведення яких більша частина матеріалу або ж вся інформація, з якою працюють студенти, надходить ззовні (від викладача/тренера або з інтернету). Для цього зазвичай використовують різні програми: від простих ресурсів для поширення текстових або інших документів (Dropbox, Google Docs) або профілів у соціальних мережах (Facebook, Twitter, Instagram) до спеціально створених сайтів [51].

Стандартний набір базових структурних елементів вебквесту охоплює: (1) вступ, (2) завдання, (3) процес, (4) джерела, (5) оцінювання та висновки. Однак ми хотіли б додати ще один елемент – (6) лайфхак (lifhack), який забезпечує концептуалізацію набутих знань та досвіду в термінах «життєвої мудрості» у формі, придатній для передавання інформації будь-якій пересічній або недостатньо обізнаній в певній тематиці людині. Особливо корисним цей елемент є якраз в освітніх програмах або тренінгах, які передбачають опцію створення власного контенту [47].

Як вступ до вебквесту використано презентацію, присвячену культурним кодам нації. Студенти ознайомилися з українськими цінностями, символами і національним характером (рис. 2.5).

Далі учасники заходу за допомогою інтерактивних інструментів Mentimeter створили презентації-хмаринки слів, що відображають їхнє бачення українських символів, цінностей та українського характеру (рис. 2.6).

Після групового обговорення учасники вебквесту поділилися на три групи. Одна група виступила в ролі експертів з національних цінностей, друга – експертів з національних символів і третя – експертів з українського характеру. Кожна група отримала відповідне завдання з пошуку цінностей, символів та рис характеру в мистецьких музичних творах. Джерелами були посилання на відео п'яти пісень українських митців, які студентам пропонувалося переглянути. Музичні твори обирали з урахуванням смаків молодіжної аудиторії.

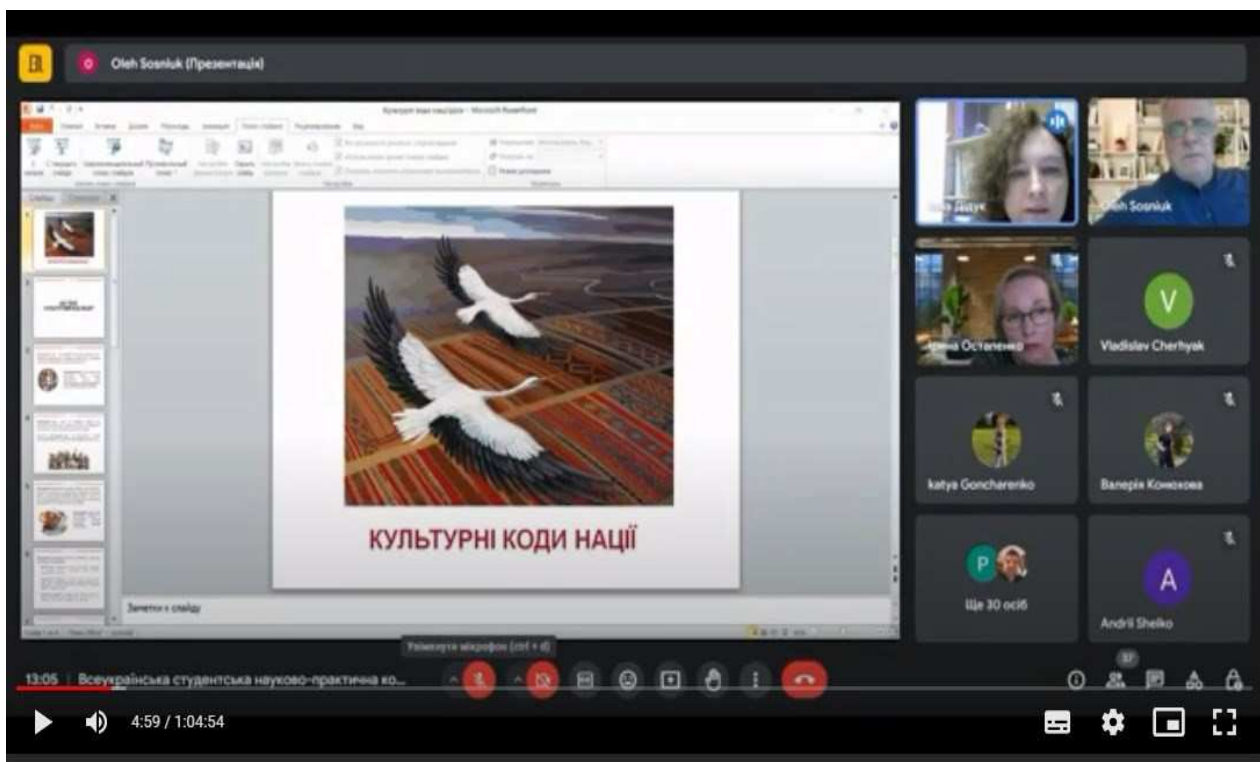

Рис. 2.5. Презентація, присвячена культурним кодам нації

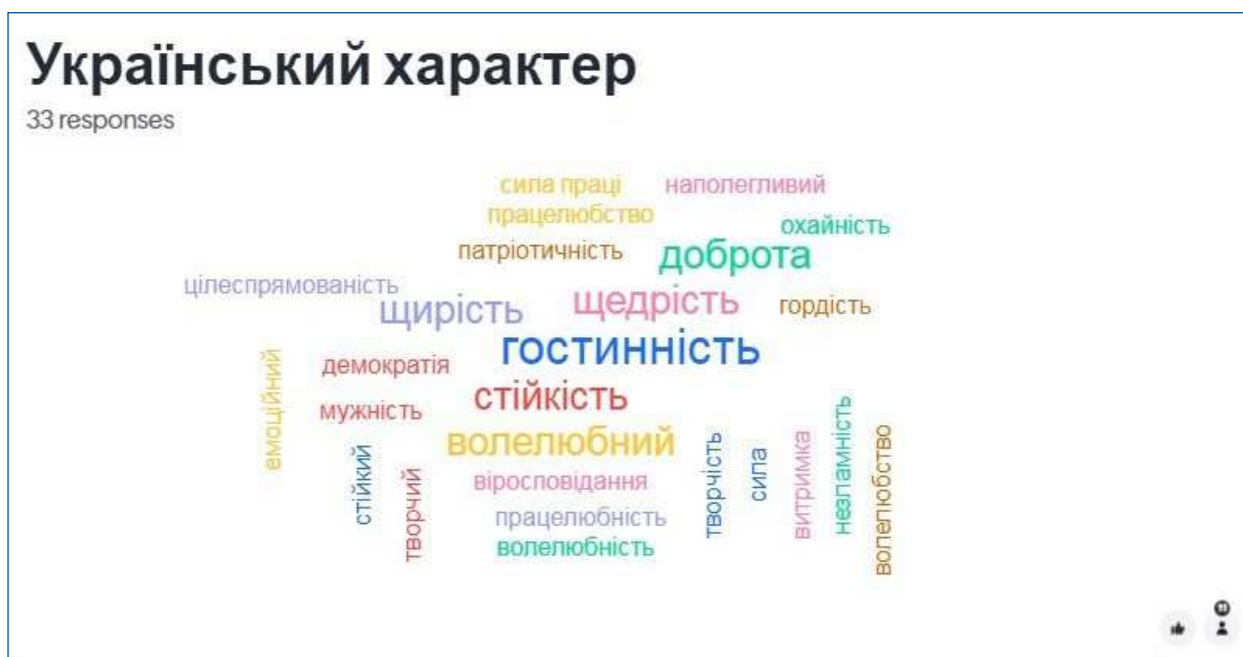

Рис. 2.6. Приклад створення презентації-хмаринки за допомогою Mentimeter

Після перегляду відео кожної пісні відбувалося групове обговорення виконання завдань учасниками груп. Онлайн-формат проведення вебквесту дещо ускладнив групове обговорення в межах кожної групи, але мав і свої

переваги у вигляді колективного, а не індивідуального перегляду відео. Наступним етапом вебквесту було створення інтерактивних рейтингів пісень за допомогою інструментів Mentimeter.

Отже, загальні переваги використання методу вебквестів для активізації національно-патріотичних настановлень молоді такі:

- зосередження студентів/учасників тренінгу на темі, коли вони працюють з інформацією в режимі пошуку, особливо в інтернеті;
- підтримка критичного мислення та навичок вирішення проблем через оригінальне оцінювання та групове обговорення;
- кооперативне навчання, створення планів та інтеграція освітніх та медіатехнологій;
- стимуляція кооперативного навчання через спільну діяльність у групі;
- розвиток технологічних навичок студентів/учасників тренінгу;
- надання можливості вибору варіантів завдання та різних вебсайтах;
- забезпечення чіткого оцінювання;
- підсилення розвитку міждисциплінарних навичок і можливість учасників поєднувати навчання з реальними життєвими ситуаціями;
- надання можливості приміряти на себе інші професійні/соціальні ролі в безпечній формі;
- створення ситуацій, у яких учасники отримують інформацію, обговорюють питання, беруть участь у тематичних дискусіях, залучаються до виконання ролей і вирішення проблем;
- заохочення учасників до співпраці і зацікавленого навчання.

Також метод вебквесту може сприяти подоланню основних комунікативних бар'єрів національної самоідентифікації молоді, до яких, за результатами попередніх досліджень, належать:

- агресивна патріотична пропаганда, яка має нав'язливий характер та ображає почуття представників інших національностей. Зазвичай вона викликає зворотній ефект, не викликаючи патріотичних почуттів;

- несформульованість національної ідеї, що об'єднала б навколо себе;
- неналежна та не релевантна молоді мовна і культурна політика, що проводиться неграмотно, а тому зазвичай або не має ефекту взагалі, або ефективна тільки для певних категорій громадян переважно старшого віку [14].

Загалом використання зазначених методів у практичному заході дало змогу в підсумку ідентифікувати цінності, символи та риси характеру, представлені в музичній творчості українських митців, та активізувати рефлексію щодо національно-патріотичних настановлень. Отже, вебквест є досить гнучким та корисним інструментом, який варто використовувати в програмах національно-патріотичного виховання молоді.

Звісно, перелік інтерактивних та творчих методів, які можна застосовувати для активізації національної ідентифікації, значно ширший. Спираючись на власний досвід практичної роботи з учнівською та студентською молоддю, вважаємо, що, крім вебквестів у таких випадках доцільно використовувати: метод створення коміксів; методи візуальної семантики (створення колажів); індивідуальні і групові варіанти творчих завдань, спрямованих на створення молоддю власного медіаконтенту.

У чому значення використання інтерактивних і творчих методів? По-перше, ці методи і техніки відкривають у роботі з молоддю широкі можливості щодо пошуку релевантних для неї форм взаємодії в умовах освітнього процесу. По-друге, наявність цих методів в арсеналі психологів та освітян сприяє зростанню зацікавленості молоді. По-третє, ці методи дають змогу: моделювати різні життєві ситуації; створювати умови для об'єктивації прихованих і неусвідомлених сенсів; актуалізовувати проблеми, пов'язані з усвідомленням себе як представника окремого регіону та політичної нації в цілому; налаштовувати молодь на конструктивну комунікацію з представниками різних цільових аудиторій, активізувати рефлексію щодо елементів власної картини світу та розвивати навички планування особистого майбутнього, прогнозування перспектив української нації. Перелічені моменти ми розглядаємо як

потенційно можливі і необхідні напрями удосконалення регіональної освітньої політики щодо утвердження національної ідентичності молоді.

Висновки

Однією із сучасних тенденцій у європейському освітньому просторі є регіоналізація, а найбільш ефективними стратегіями розвитку суспільства – технології, спрямовані на регіональний розвиток. Збереження самобутності регіонів – один із пріоритетів освітньої політики в країнах ЄС.

Виявлені завдяки нашому дослідженню регіональні відмінності та об'єднавчі компоненти в національній ідентифікації молоді варто брати до уваги, коли йдеться про трансформування державної освітньої політики в Україні. Спільні елементи в баченні молоддю власного майбутнього і майбутнього країни, в уявленнях про типового представника власного регіону можна використовувати як основу для організації діалогу між представниками різних груп і регіонів, проведення відповідної інформаційної політики, спрямованої на єднання українців.

Запропонована технологічна схема розроблення сценаріїв розвитку національної ідентичності в освітньому просторі передбачає певні послідовні кроки для визначення можливих варіантів розвитку національної ідентичності в освітній сфері: діагностику поточної ситуації; визначення сутнісних ознак національної ідентичності; порівняльний аналіз з представниками інших націй; визначення чинників впливу на національну ідентичність; генерування сценаріїв розвитку національної ідентичності; SWOT-аналіз сценаріїв; опис сценаріїв майбутнього крізь призму розвитку національної ідентичності; визначення ролі освіти в реалізації сценаріїв розвитку національної ідентичності. У межах кожного кроку групи певний час працюють автономно і потім презентують власні напрацювання іншим групам; за підсумками презентацій здійснюється обговорення та узагальнення напрацювань окремих груп. За результатами Workshop можуть бути створені сценарії розвитку

національної ідентичності, загальні і локальні стратегії розвитку в освітньому просторі, дорожні карти для спільних дій та заходів для всіх суб`єктів освітнього процесу. Запропоновану технологічну схему апробовано під час нашого дослідження.

Урахування можливих варіантів розвитку подій під час формування державної освітньої політики сприятиме розвитку національної ідентичності молоді в межах оптимістичних сценаріїв, дасть змогу уникати ризиків у разі реалізації імовірних сценаріїв та запобігати негативним наслідкам у разі реалізації песимістичних.

Українські території, звільнені від ворога, потребуватимуть ефективної інформаційної та освітньої політики, спрямованої на активізацію національного і громадянського самоідентифікування молоді, оскільки там окупанти вдавалися до системних й агресивних заходів щодо витіснення всього українського в культурній та освітній сферах та заміщення його власним контентом, пропагандистськими наративами та освітніми стандартами країни-агресора.

Досвід повоєнного відновлення в інших країнах свідчить, що першочерговими завданнями освітян на звільнених територіях будуть такі: реінтеграція дітей-біженців та вимушених переселенців у вітчизняний освітній простір; відновлення довіри, налагодження діалогу та конструктивної взаємодії з мешканцями тимчасово окупованих територій; адаптація внутрішньо переміщених осіб до освітнього простору в межах нових територіальних громад.

Створюючи та використовуючи різні засоби, що мають на меті розвиток національної ідентичності, в освітній сфері варто відмовитися від директивності. Набагато продуктивніше реалізовувати освітні реформи в опосередкований спосіб, використовуючи більш релевантні для сучасної молоді підходи, проєктно орієнтовані технології та інтерактивні методи. Вебквест як досить гнучкий та ефективний інструмент може сприяти подоланню основних комунікативних бар`єрів у національній самоідентифікації, тому його варто використовувати в програмах національно-патріотичного виховання молоді. У практичній роботі з учнівською і студентською молоддю доцільно також

використовувати: метод створення коміксів; методи візуальної семантики (створення колажів); індивідуальні і групові варіанти творчих завдань, спрямованих на створення молоддю власного медіаконтенту.

Список використаних джерел

1. Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.). Разумков центр. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>
2. Соснюк Є. О. Динаміка змін у ставленні до державної мови як передумова трансформації політичної ідентичності // *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі*: Матеріали III круглого столу 15 жовтня 2024 року : Збірник матеріалів / за ред. О. П. Соснюка, І. В. Остапенко. Київ : Міленіум, ВЦ «Просвіта», 2024. С. 87–92.
3. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
4. Жадан І. Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження. *Проблеми політичної психології*. 2016. № 3(17). С. 3–11.
5. Erikson E. H. *Identity Youth and Crisis*. W. W. Norton & Company, New York, London. 1968. 336 p.
6. Кармазіна М. С. Ідентичності у сучасному науковому дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2013. № 3 (65). С. 4–29.
7. Leeds-Hurwitz W. *Introducing social approaches*. In W. Leeds-Hurwitz. (Ed.) *Social approaches to communication*. New York: Gilford. – 1995. – P. 3–20.
8. Сміт Е. Д. *Національна ідентичність* / пер. з англ. П. Таращука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
9. Kovalenko A. V., Roketa, O-L. Youth`s imagery features of their own future and future of Ukraine. *Український психологічний журнал*. 2016. № 1. С. 50–62.
10. Zhadan I. V., Poznyak S. I. Political Discourse as a Factor of Youth Civic Subjectivity Development Psychology of political and economic self-constitution. *Proceedings of the IV international scientific and practical seminar, May 20*. Kyiv, 2016. P. 70–75.
11. Petrovska I. Psychological model of civic identity formation. *Journal of Education Culture and Society*. 2021. № 2. P. 167–177. <https://doi.org/10.15503/jecs2021.2.167.178>
12. Синельников Р. Ю. Психологічні чинники громадянської ідентичності особистості. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2018. № 4 (15). С. 84–95.
13. Rohal N. I., Synelnykov R. Yu., Seheda I. O. Language factors of civic

identity formation. *Український психологічний журнал*. 2021. № 1(15). С. 165–179. [https://doi.org/10.17721/upj.2021.1\(15\).9](https://doi.org/10.17721/upj.2021.1(15).9)

14. Остапенко І. В. Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. *Український психологічний журнал*. 2016. № 2(2). С. 73–84.

15. Соснюк О. П., Остапенко І. В. Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді. *Український психологічний журнал*. 2017. № 2(4). С. 164–176.

16. Остапенко І. В. Особливості прояву регіональної ідентифікації молоді в умовах військових дій. *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі: Матеріали круглого столу 20 жовтня 2022 року* : Збірник матеріалів / за ред. А. Б. Коваленко, І. В. Остапенко. Київ: Міленіум, ВЦ «Просвіта», 2022. С. 35–42.

17. Соснюк О. П., Остапенко І. В., Кірова К. О. Зв'язок між національною ідентичністю та життєстійкістю української студентської молоді в умовах воєнного часу. *Український психологічний журнал*. 2023. № 2(20). С. 113–130. [https://doi.org/10.17721/upj.2023.2\(20\).8](https://doi.org/10.17721/upj.2023.2(20).8)

18. Соснюк О. П., Баратюк О. О. Зв'язок між громадянською ідентичністю та життєстійкістю української студентської молоді. *Український психологічний журнал*. 2024. № 1(21). С. 158–174. [https://doi.org/10.17721/upj.2024.1\(21\).10](https://doi.org/10.17721/upj.2024.1(21).10)

19. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: монографія / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), О. М. Топузов (заст. голови)]; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : КОНВІ ПРИНТ, 2021. 384 с.

20. Покідіна В. Як стати Південною Кореєю? *Проект «Популярна економіка: ціна держави»*. 2016. №37. С. 1–11.

21. Romanovych D., Neplyakh, O., Makarenko, O. Post-war Reconstruction : Case Studies. KPMG in Ukraine. 2022. 71 p.

22. Шимкевич К. Проблеми югославських біженців та переселенців. *Спільне: Війна і націоналізм*. 2016. № 10. <https://commons.com.ua/uk/problems-yugoslavskih-bizhenciv-ta-pereselenciv/>

23. Квітка С. А. Форсайт як технологія проектування майбутнього: новітні механізми взаємодії публічної влади, бізнесу та громадянського суспільства. *Аспекти публічного управління*. 2016. № 4(8). С. 5–15. <https://doi.org/10.15421/151635>

24. Ємельяненко Л., Таран М. Реалізація форсайт-проектів в стратегуванні економічного розвитку на національному та регіональному рівні. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2024. № 3(75). С. 73–84. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-75-73-84>

25. Савчук О. Іноземний досвід роботи комісій з питань майбутнього: інформаційна довідка. *Європейський інформаційно-дослідницький центр*. 21.07.2015. <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28981.pdf>

26. Шевченко Л. Форсайт вищої освіти: актуальність для України.

- Україна: аспекти праці. 2014. № 3. С. 21–27.
http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5883/1/Shevchenko_21-27.pdf.
27. European Foresight Platform. 2023. <http://www.foresight-platform.eu/>
28. Cuosa T. Practicing strategic foresight in government. The cases of Finland, Singapore and European Union. Singapore: S.Rajaratnam Studies. 2011. 116 p.
29. Ємельяненко Л. М. Форсайт-методологія стратегічного управління інноваційним розвитком суспільства. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені В. Даля*. 2008. №10(128). http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VSunu/2008_10_2/emeljanenko.pdf.
30. Кваша Т. К. Вибір пріоритетних напрямків науково-технологічного розвитку з використанням форсайту. *Проблеми розвитку інформаційного суспільства: матеріали II міжнародного форуму*. Київ : УкрІНТЕІ, 2010. Ч. 2. С. 78–82.
31. Habegger B. Strategic foresight in public policy: reviewing the experiences of the UK, Singapore and the Netherlands. *Futures*. 2010. № 42. P. 49–58.
32. Згуровський М. З., Переверза К. В. Методика побудови сценаріїв розвитку України з використанням SWOT-аналізу. *Системні дослідження та інформаційні технології*. 2009. № 2. С. 7–17.
33. Переверза К. В. Методологія побудови сценаріїв розвитку складних соціальних систем із використанням морфологічного та SWOT-аналізу. Частина 1. *ystem Research & Information Technologies*. 2012. № 4. С. 5–15.
34. Becker G. S. *A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education* (3rd Edition). The University of Chicago Press. 1994. P. 15–58. <https://www.nber.org/system/files/chapters/c11229/c11229.pdf>
35. Nickerson J., Argyres N. Strategizing Before Strategic Decision Making. *Strategy Science*. 2018. Vol. 3(4). P. 592–605. <https://doi.org/10.1287/stsc.2018.0066>.
36. Notten van Ph. Scenario Development: a Typology of Approaches. *Think Scenario, Rethink Education*. Paris: OECD Publishing. 2006. P. 69–84.
37. Fransella F., Bell R., Bannister D. *A manual for repertory grid technique*. 2nd ed. Chichester: Wiley. 2004. 288 p.
38. Fransella F. (Ed.) *The Essential Practitioner's Handbook of Personal Construct Psychology*. Chichester: Wiley, 2005. 320 p.
39. Winter D., Reed N. (Eds.) *Wiley Handbook of Personal Construct Psychology*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2016. 576 p.
40. Ritchey T. *Futures Studies Using Morphological Analysis, 2005–2008*. www.swemorph.com
41. Остапенко І. В. Сценарії розвитку української політичної нації в уявленнях молоді про майбутнє. *Український психологічний журнал*. 2024. № 1 (21). С. 110–123. [https://doi.org/10.17721/upj.2024.1\(21\).7](https://doi.org/10.17721/upj.2024.1(21).7)
42. Остапенко І. В. Регіональні відмінності в національній ідентифікації та уявленнях про майбутнє української молоді. *Проблеми розвитку*

ідентичності особистості в освітньому просторі: Матеріали II круглого столу 19 жовтня 2023 року : Збірник матеріалів / за ред. А. Б. Коваленко, І. В. Остапенко. Київ : Міленіум, ВЦ «Просвіта», 2023. С. 64–74.

43. Остапенко І. В., Соснюк О. П. Психосемантичне дослідження національної ідентифікації та уявлень про майбутнє молоді різних регіонів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2023. № 4. С. 35–39. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.4.7>

44. Соснюк О. П., Остапенко І. В. Культурні коди як маркери національної ідентичності: актуалізація в освітньому просторі. *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі*: Матеріали III круглого столу 15 жовтня 2024 року: Збірник матеріалів / за ред. О. П. Соснюка, І. В. Остапенко. Київ : Міленіум, ВЦ «Просвіта», 2024. С. 93–103.

45. Дідук І. А. Технологія організації проектної діяльності студентів мистецьких закладів. *Професійна мистецька освіта. Методичні аспекти: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, 07.02.2024 / МОН України, КЗВО КОР «Академія мистецтв імені Павла Чубинського»*. Київ : Академперіодика, 2024. С. 41–45.

46. Соснюк О. П., Остапенко І. В. Веб-квест як інструмент розвитку медіакомпетентності студентської молоді. *Український психологічний журнал*. 2018. № 1 (7). С. 133–150.

47. Остапенко І. В. Використання медіаконтенту для візуалізації уявлень молоді про майбутнє: виклики війни та євроінтеграція. *Проблеми політичної психології*. 2022. Вип. 25(1). С. 126–141.

48. Остапенко І. В., Соснюк О. П. Культурні коди нації в музичній творчості українських митців: Web-квест Інституту соціальної та політичної психології НАПН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 15 квітня 2024 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2024. № 1(6). С. 1–4.

49. Остапенко І. В. *Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді : методичний посібник*. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 92 с.

50. Остапенко І. В. Веб-квест як засіб розвитку громадянської компетентності молоді. 2021. Габітус. № 31. С. 212–216. <https://lib.iitta.gov.ua/729579/>

51. Остапенко І. В., Соснюк О. П. Розвиток громадянської компетентності молоді методами активного соціального навчання з використанням медіаконтенту. *Український психологічний журнал*. 2021. № 1(15). С. 127–147. DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2021.1\(15\).7](https://doi.org/10.17721/upj.2021.1(15).7)

Розділ 3

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ МОЛОДІ У ПОВОЄННИЙ ЧАС І ДЕРЖАВНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА

Процес значних суспільно-політичних трансформацій, підсилених війною, яку розв'язала Росія проти України, актуалізує проблематику регіональних особливостей культурної ідентифікації студентської та учнівської молоді й необхідності врахування етнокультурних особливостей населення різних регіонів України в державній освітній політиці. Система освіти має забезпечити готовність особистості до життя, активної і продуктивної участі в бутті суспільства. Цю готовність, на думку низки експертів, можна визначити через поняття компетентностей (і зокрема культурних компетентностей), що можуть формуватися також інструментами і засобами освіти.

Сьогодні особливої гостроти набуває питання, якою має бути державна освітня політика, аби вона: враховувала етнокультурні особливості населення різних регіонів України, підкреслюючи їхню самобутність і рівноцінність; об'єднувала (а не протиставляла) багатоетнічний український народ; сприяла інтеграції в єдину політичну націю зі збереженням (чи підсиленням) етнокультурної ідентичності молоді; відповідала інтересам і особистості, і суспільства, і держави. Тому необхідність врахування регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді в державній освітній політиці не викликає сумнівів.

До повномасштабного вторгнення питання регіональних особливостей культурної ідентифікації мало до певної міри окреслені обриси. Принаймні були регіони зі своїми визначеними кордонами, кожен з яких мав історичне «надбання» (минуле, звичаї й традиції), свою етнокультурну специфіку, і можна було говорити про певні усталені особливості регіональної ідентифікації

молоді. Тоді як реалії сьогоденних військових дій на території України зумовлюють те, що втрачається регіональна субкультура, оскільки регіони ніколи вже не будуть такими, як раніше. Найбільшою мірою це стосується Південного і Східного регіонів, населення яких мало яскраво виражену регіональну ідентичність, трохи менше – Західного й Центрального, ідентичність яких «розмивається» внаслідок міграційних процесів.

3.1. Типи культурної ідентифікації молоді: регіональна специфіка

У зв'язку з повномасштабною війною на території України значна частина населення країни була змушена переміститися до інших регіонів чи мігрувати в інші країни. Тож неминуче актуалізується питання *адаптування* вимушених переселенців у *новому соціокультурному середовищі* до іншого перебігу та умов життя. Ідеться про переживання змін і культурних відмінностей та додання ізоляції і депривації [1].

Потрапляння в інше соціокультурне середовище, іншу культуру часто вимагає від людини, щоб вона відмовилася від звичного способу життя; прийняла інші соціальні норми, традиції, правила, способи поведінки; налагодила нові соціальні зв'язки; віднайшла адекватні способи спілкування в міжкультурних відносинах тощо. Водночас масове вимушене переселення людей з одного регіону в інший «розмиває» ідентичність не тільки ВПО, а й до певної міри жителів того регіону, куди відбулася внутрішня міграція.

З великою долею вірогідності можна припустити, що сьогодні велика частина населення України переживає кризу соціальної ідентичності загалом і культурної зокрема. Адже коли відбуваються кардинальні зміни в зовнішньому світі (а в нашому випадку вони такі, що шокують і навіть є до певної міри катастрофічними) – бо йдеться не просто про зміну місця проживання за власним бажанням, а про втрату малої батьківщини, свого «коріння»,

руйнування безпекових основ життя (коли є загроза здоров'ю та життю), втрату домівок, розрив соціальних зв'язків тощо), – неминуче мають трансформуватися, змінитися ціннісні уявлення людей про себе і своє місце в системі життєвих стосунків, соціумі, державі.

У наших умовах кризи ідентичності великої частини населення країни спровокувала насамперед ситуація воєнних дій та екзистенційна загроза втрати не тільки Української держави, а й права на існування нації, що неминуче порушує питання етнокультурної ідентифікації українців.

Як відомо, культура та соціальні групи, які і є носіями культури, створюють контекст, усередині якого формуються ідентичності людини. При цьому культуру можна розглядати як частину того, що відрізняє одну групу від іншої, тобто як простір, у якому й конструюються ідентичності [2].

У нашій країні можна констатувати культурне різнобарв'я і відмінності між групами населення, що проживають у різних регіонах України. Ідеться про співіснування різних регіональних субкультур та їхніх носіїв (з характерними регіональними етнокультурними ознаками чи й відмінностями) в одному суспільстві, у єдиному правовому, економічному, соціальному полі. Цілком слушна думка М. Слюсаревського про необхідність просування ідеї «територіально-культурного розмаїття України як ціннісного імперативу, що є джерелом сили, а не слабкості єдиної у світоглядному, політичному та ментальному сенсах української нації» [3].

Продуктивною ідеєю нам видається розгляд *культури як морального ресурсу*. У межах цього підходу повага до культури передбачає необхідність усвідомлення статусу та врахування прагнень, домагань інших субкультур, у нашому випадку – регіональних. Важливим є створення толерантних моделей взаємодії людей, які презентують регіональні особливості субкультур, що перебувають у єдиному соціально-політичному просторі держави. За такого підходу «Інший» перестає нести в собі відтінок відчуження чи ворожості, а навпаки, постає як джерело збагачення не тільки культури особистості, а й соціуму загалом. Натомість формування культурної ідентичності як відношення

«Я – Інший» у моделі етноцентризму утворює бінарну модель культурної ідентичності (своя – чужа культура).

М. Бруер і Д. Кемпбелл вважають, що показниками етноцентризму є:

- сприйняття елементів своєї культури – норм, ролей і цінностей як природних, «правильних» і правомірних, тоді як елементів інших культур – як неприродних й «неправильних»;
- розгляд звичаїв власної групи як універсальних;
- уявлення про те, що для людини цілком природно надавати перевагу у взаємодії та співпраці членам своєї групи (надавати їм допомогу; довіряти; пишатися і гордитися; віддавати їй перевагу тощо) та не довіряти чи навіть ворогувати з членами інших груп [4].

Етнічна культура утворює підґрунтя для національної культури, але вони не є тотожними з огляду на існування не тільки моноетнічних націй, а й поліетнічних (що існують як територіально-культурні утворення). До цього додамо, що «етнічна культура намагається зберегти архаїчні норми життя, тяжіє до традицій, замкненості, акцентує свою відмінність від інших у звичаях, поведінці, мовленнєвих особливостях, тоді як національна культура, навпаки, відкрита для новацій, не забуваючи традицій, активно вбирає близьке за духом до інших культур, що й збагачує її саму, динамічно розвивається» [5]. Національна культура, на думку дослідників, є поєднанням загальнолюдського і етнічно-неповторного, особливого. З огляду на цю логіку пропонуємо розглядати національну культуру як безперервний *процес взаємодії традиційного та інноваційного*.

Отже, повномасштабна війна, розв'язана Росією проти України, спричинила активні процеси міграції населення, як внутрішні (між регіонами України), так і зовнішні (за кордон, в інші країни). Це загостило, з одного боку, проблему адаптування українців у новому соціокультурному середовищі (до культурних відмінностей, іншого перебігу та умов життя), а з іншого – увиразнило проблематику «розмивання» регіональних субкультур, а відтак – ідентичності не тільки ВПО, а й до певної міри місцевого населення регіону.

Розуміння ж регіональної специфіки культурної ідентифікації молоді та виокремлення чинників, що їй сприяють чи, навпаки, перешкоджають, є цінними для розуміння того, як створити сприятливе для адаптування соціокультурне середовище, як пом'якшити процес адаптації молоді або як сприяти єднанню молоді різних регіонів, а не підсилювати розмежування і розкол, протистояння, які традиційно штучно створювалися та експлуатувалися різними політичними силами задля вирішення своїх задач.

Для встановлення регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді ми у 2023 р. провели емпіричне дослідження в п'яти регіонах України: Центр, Схід, Захід, Південь, Північ – серед учнівської і студентської молоді (опитано 795 осіб). Детальніше див. у відповідних публікаціях [6;7].

За результатами факторного аналізу отриманих емпіричних даних виокремлено основні *чинники, які визначають регіональні особливості культурної ідентифікації* учнівської та студентської молоді: 1) зв'язок з українською (народною) культурою; 2) цінування-знецінення надбань і традицій власної культури; 3) модальність ставлення до свого народу.

В освітніх програмах культурного спрямування варто враховувати, що для молоді Центрального, Східного та Західного регіонів визначальним є емоційно-ціннісний аспект переживання зв'язку з культурними традиціями, тоді як для молоді Північного і Південного – поведінковий, який реалізується шляхом залучення до культурних традицій, інтересу до української культури та її підтримки.

Позитивні аспекти культурної ідентифікації української молоді мають такі вияви: залучення до культурного життя; переживання емоційної спорідненості, єдності зі своїм народом; особиста відповідальність за збереження і продовження традицій свого народу.

Виявлено *чинники, що сприяють культурній ідентифікації молоді* країни: переживання гордості та усвідомлення цінності культурних здобутків; визнання української культури як цінності та частини життя.

З'ясовано чинники, що утруднюють культурну ідентифікацію молодих людей або перешкоджають їй. Серед них: відмова від культурних звичаїв, традицій народу; зневажання культурних традицій; знецінення надбань культури та власних культурних традицій; меншовартісність як традиція; орієнтація на культурні традиції успішних країн з відмовою від своїх; амбівалентні національні почуття.

Державну освітню політику доцільно спрямовувати на актуалізацію потенціалу сприятливих чинників культурної ідентифікації молоді та зменшення впливу несприятливих, а також створення умов та віднайдення можливостей (підходів, засобів, методів, інструментів) для їх екологічного трансформування.

Ми також виявили *типи культурної ідентифікації* української молоді в різних регіонах країни (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Типи культурної ідентифікації української молоді

Центр	Схід	Захід	Північ	Південь
Позитивно-прихильний	Позитивно-прихильний	Позитивно-прихильний	Залучено-прихильний	Залучено-прихильний
Амбівалентний	Відчужено-знецінюючий	Відчужено-проєвропейський	Солідарно-приналежний	Солідарно-приналежний
Відчужено-знецінюючий	Амбівалентний	Емоційно-приєднаний (включений)	Відчужено-зневажаючий	Меншовартісний
Відчужений			Емоційно-вразливий	Відчужено-знецінюючий

З'ясувалося, що визначальним типом культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді країни є *прихильний*, що має варіативність у різних регіонах – позитивно-прихильний у Центральному, Східному і західному та залучено-прихильний – у Північному і Південному.

Також виявлено, що *відчужений* тип культурної ідентифікації молоді представлений у регіонах так: відчужено-знецінювальний – у Центральному,

Східному і Південному; відчужено-зневажаючий – у Північному та відчужено-проєвропейський – у Західному.

Встановлено наявність *амбівалентного* типу культурної ідентифікації молоді Центрального і Східного регіонів України, тоді як для Західного регіону характерним виявився *емоційно-приєднаний*, для Південного – *меншовартісний*, а для Північного – більш нейтральний *емоційно-чутливий*.

Розгляньмо відтак характеристики кожного типу культурної ідентифікації української молоді.

Для молоді з *позитивно-прихильним типом культурної ідентифікації* характерним є *переживання близькості, спорідненості з українською культурою*. Такий емоційно-ціннісний зв'язок з культурними традиціями виявляється через зацікавленість молоді українським мистецтвом як таким, історією та культурою свого народу і цінування їхніх надбань. Помітним є виразний інтерес до українських авторів, митців, письменників і поетів та виникнення своєрідного «резонансу» з їхньою творчістю, світобаченням, а також наявність емоційного відгуку, що зачіпає чи-то торкається ціннісних основ та душевних глибин людини. Тут також і елементи автентичного народного співу, інтегровані в сучасну музику, що «нагадують» слухачеві про його/її коріння і ніби пов'язують минуле і теперішнє невидимими емоційними струнами та створюють спільне поле переживання з'єднаності та єднання зі «своїми» в широкому сенсі слова.

Важливою умовою для виникнення такого емоційно-ціннісного зв'язку та позитивно-прихильного ставлення є повсякденне, природне залучення підростаючого покоління до культурних традицій народу. Тож *наявність такого соціокультурного середовища* (сім'я, родина, садочок, школа, клас, студентська спільнота, громада), у якому святково-обрядові та інші народні звичаї і національні традиції органічно вплетені в буття людини і є його вагомою і водночас природною частиною, є сприятливим ґрунтом для встановлення емоційного зв'язку і переживання емоційної близькості,

спорідненості зі «своїми» – своїм родом, пращурами, громадою, народом, етносом, нацією.

Важливим є й усвідомлення молоддю особистої відповідальності за збереження і дотримання звичаїв, традицій свого народу і готовність їх підтримувати тут і тепер і продовжувати в майбутньому. Це додає шансів підсилення життєвості народним традиціям, сприяє передаванню культурного спадку нащадкам, майбутнім поколінням і ніби поєднує минуле (з його культурними, національними традиціями) з теперішнім (коли цим народними звичаям є місце в житті) і з майбутнім (як готовність їх продовжувати, утілювати, підтримувати).

Отже, важливою умовою, що сприяє встановленню й підтриманню емоційно-ціннісного зв'язку з культурними традиціями, є наявність сприятливого етнокультурного середовища, а *механізмом* – природне залучення підростаючого покоління (із самого раннього дитинства) до культурного життя народу.

Для *залучено-прихильного типу культурної ідентифікації* характерним є акцент на діях, вчинках, поведінці, коли переживання молоді людиною зв'язку з власною культурою, емоційної спорідненості зі своїм народом є результатом утілення, реалізації дій. Іншими словами, відбувається через залучення до культурних традицій народу, інтерес до історії та культури свого народу, цінування доробку українських митців у різних галузях, шанування їхньої творчості, уподобань, а також до інтеграції, включення цього культурного досвіду у своє життя як його важливої частини.

Не менш важливим є також усвідомлення особистої відповідальності та бажання підтримувати й продовжувати звичаї і традиції свого народу; готовність збагачувати, привносити кращі традиції успішних країн, не заперечуючи власні. Саме залучення до такого досвіду наближає до можливості відчувати емоційний зв'язок, єдність, близькість зі своїм народом.

Близьким до прихильного типу за змістом і характеристиками є *солідарно-належний тип культурної ідентифікації*. За такого типу

ідентифікації характерним є цінування традицій народу та української культури, а також їх шанування, переживання гордості за здобутки свого народу в різних сферах життя. Такого типу ставлення можуть свідчити про бажання належати до своєї етнокультурної групи та поділяти її цінності.

Відмітною рисою є також інтегрованість у повсякденне життя елементів українського культурного життя та творчості, коли надбання української культури «вплетені» в нього (про них знають, ними цікавляться, їх визнають, приймають, включають у своє життя, помічають та пишаються ними). Іншими словами, українська культура визнається як цінність і частина життя.

На противагу прихильному типу культурної ідентифікації, **відчужений тип** характеризується наявністю і переважанням токсичного сорому за вади свого народу, а ширше – країни, держави, коли «своє» сприймається як погане, невдале, неуспішне, недолуге, недосконале тощо. А вектор орієнтації спрямований на культуру інших країн, які, навпаки, оцінюються як успішні.

Варіантами відчуженого типу є відчужено-знецінювальний і відчужено-зневажаючий типи культурної ідентифікації, а також відчужено-проевропейський.

Молодь з **відчужено-знецінювальним типом культурної ідентифікації** декларує відмову від культурних звичаїв, традицій свого народу та заперечує будь-який зв'язок з ними. Констатовано також брак належної поваги до культурних традицій, цінностей і спадку свого народу. Такі ставлення є підґрунтям та поясненням процесів *культурного відчуження*.

Такий тип культурної ідентифікації характеризується знеціненням надбань української культури, духовних традицій і звичаїв українського народу; сприйняттям традицій свого народу як беззмістовних, позбавлених сенсів, як формального, механічного відтворення певних дій і ритуалів, а також невизнанням культурного спадку свого народу як цінного і, як наслідок, – прагненням орієнтуватися на традиції тих країн, які оцінюються як успішні. Така система ставлень перешкоджає, утруднює, а то й унеможлиблює становлення позитивної культурної ідентичності молоді.

Водночас, цікаво зазначити, що таке формальне і беззмістовне виконання традицій ніби неявно протиставляється законослухняності й громадянському обов'язку. Таким чином складається враження, що етнокультурна ідентифікація ніби *обезцінюється й протиставляється громадянській*, коли громадянські чесноти виглядають важливішими за національні ознаки.

Зауважимо, що населення України дуже довго перебувало під впливом імперських наративів, спочатку – Радянського союзу, а потім – Росії, коли російська культура з її представниками звеличувалися і прославлялися, а ідеї щодо її величчя, могутності, еталонності і т. ін. примусово «вживлювалися», насаджувалися, тоді як українська культура винищувалась, принижувалась, оцінювалась як меншовартісна, другорядна, «селянська» тощо. Тож, на нашу думку, відголоски політики культурної експансії Росії і досі даються взнаки, позначаючись на культурній ідентифікації певної частини українців, особливо в регіонах, які традиційно були під більшим впливом Росії.

Такого роду ціннісно-оцінні ставлення свідчать про непривабливість своєї етнокультурної групи та призводять до прагнення відсторонитися, дистанціюватися від неї, а також провокують *процеси культурного відчуження*.

Близьким за змістом до описаного вище є ***відчужено-зневажаючий тип культурної ідентифікації***. Характеризується наявністю негативних настановлень щодо української культури, народних традицій і звичаїв, які впливають на культурну ідентифікацію молоді; породжують загальне зневажливе ставлення до надбань та духовних традицій народу, неповагу до культурного спадку своєї країни. Отже, ідеться про неповагу до традицій свого народу і зневажання української культури, мистецтва, творчості як таких.

Відчужено-просвіропейський тип культурної ідентифікації загалом так само характеризується наявністю негативних настановлень щодо українських (народних) традицій. Унікальність, своєрідність української культури (її спадок, звичаї і традиції, здобутки) ніби нівелюється, применшується, «притирається», а натомість більшого значення надається успішності, законності як громадянській чесноті (що відповідає цінностям більшості країн

європейської спільноти). Зазначимо, що такі емоційно-оцінні ставлення молоді свідчать про непривабливість для неї своєї етнокультурної групи і можуть свідчити про бажання молоді, особливо Заходу України, інтегруватися в європейське культурне середовище.

За *амбівалентного типу культурної ідентифікації* можна говорити, з одного боку, про наявність та інтенсивність «негативно» забарвлених переживань, пов'язаних із відчуттям належності до свого народу, нації, таких як сорому, ніяковіння, а також про вразливість щодо образливого чи зневажливого контексту, що підсилюють сором за свій народ. З іншого боку, можна спостерігати, хоч і меншою мірою, позитивно заряджені переживання, що стосуються гордості за досягнення свого народу в різних галузях науки, культури і спорту.

Слід додати, що сором і гордість є надзвичайно важливими емоціями для соціальної взаємодії, оскільки вони позначаються на процесі ідентифікації, задаючи її вектор: відчуження (у разі переважання сорому) або приєднання (в разі переважання почуття гордості). Тож сором є показником і водночас причиною відчуження від своєї етнокультурної групи [8]. Переважання сорому за свій народ може свідчити про те, що своя соціокультурна група оцінюється як «не така», неправильна, принижена, недостатня, невартісна, зневажена тощо. А отже, переважання сорому щодо своєї етнокультурної групи може свідчити про її непривабливість. Сором же, в такому контексті, провокує прагнення відгородитися, відмежуватися від своєї соціокультурної групи.

Отже, за такого типу ідентифікації ставлення молоді до факту своєї належності до соціокультурної групи, яке відображає емоційно-ціннісний компонент ідентичності, є суперечливим, амбівалентним, а якщо сказати ширше – то й невизначеним і таким, що може змінюватися залежно від наявних умов або тих чи інших впливів (як спонтанних, випадкових, маніпулятивних, так і цілеспрямованих, освітніх тощо).

На противагу амбівалентному *емоційно-приєднаний тип культурної ідентифікації* є емоційно визначеним. Характеризується наявністю позитивних

настановлень щодо української культури та свідчить про емоційну, ціннісну значущість належності до свого народу, пояснює привабливість своєї етнокультурної групи. Народ як етнокультурна група оцінюється і сприймається як «Своя». А надбання в науці, техніці, культурі і спорті визнаються і присвоюються. Визнаються як щось видатне, варте уваги і поваги, пошанування і пишання, тобто таке, що викликає гордість. Ідеться, власне, про *емоційне приєднання до своєї етнокультурної групи*. Зрозуміло, що це той чинник, що сприяє позитивній культурній ідентифікації студентської і учнівської молоді України.

Учнівській і студентській молоді з *емоційно-вразливим типом культурної ідентифікації* властиві небайдужість до оцінок свого народу, співпереживання й емпатія до нього, а також вразливість та емоційна чутливість до етнокультурного контексту. Таке ставлення може свідчити про значущість членства і бажання підтримувати позитивну етнокультурну ідентичність.

Меншовартісний тип культурної ідентифікації виглядає нелогічно, до певної міри суперечливо і навіть дивно, особливо на перший погляд. Для носіїв такого типу ідентифікації характерним є наявність, переживання почуття сорому за недосконалість, можливі вади чи то недолугості «своїх», свого народу. Водночас традиції є частиною життя, вони від самого дитинства включені в повсякденне життя і є розуміння особистої відповідальності за їх продовження, а також необхідності поважати духовні традиції народу. У такому поєднанні складається стійке враження наявності у носіїв такого типу культурної ідентифікації переживання меншовартості як частини їхнього життя, як традиції, як частини ментальності, що органічно присутня (можливо, несвідомо) із самого раннього дитинства та передається від покоління до покоління.

Насамкінець ще раз підкреслимо, що чим нижче оцінюється своя етнокультурна група, тим меншими можуть бути самоповага, самооцінка, переживання гордості чи гідності у представників цієї групи. З огляду на це

можна виділити як окремий, важливий і перспективний з погляду трансформаційного потенціалу напрям роботи для освітян, психологів та науковців. Він полягає у *створенні сприятливих умов, розробленні системи необхідних заходів в освіті, екологічних, доцільних і дієвих для того, щоб підвищувати привабливість своєї етнокультурної групи.*

Завдання, які можуть вирішуватися в системі освіти в контексті заявленої проблематики, полягають у створенні розвивального середовища, а також спрямуванні роботи на підвищення переживання молоддю власної гідності, достоїнства, а також упевненості в собі задля вирішення питання набуття позитивної адекватної самооцінки, асертивності та самоповаги. При цьому робота може розгортатися в таких напрямках:

- підвищення значущості своєї культури;
- увиразнення достоїнств, здобутків, досягнень культури (історії, науки, спорту, освіти) свого народу;
- інтеграція і засвоєння напрацювань, елементів культурного спадку;
- створення ситуацій, у яких єднання, об'єднання відбувається на основі спільних інтересів і прихильності, спільних цінностей, а не етнокультурної належності.

Можемо відтак підбити перші підсумки.

Отже, нам вдалося виокремити і доволі детально описати основні типи культурної ідентифікації української молоді: прихильний, відчужений, амбівалентний, які мають певну специфіку залежно від регіону її проживання. Завдяки цьому унаочнено як позитивні аспекти, сильні сторони та чинники, що сприяють процесу позитивної культурної ідентифікації молоді, так і наявність перешкод і бар'єрів, проблемних моментів у перебігу культурної ідентифікації, які водночас є перспективними для подальшого трансформування задля їх оптимізації, зокрема, засобами та заходами освітньої політики.

3.2. Модель розвитку культурних компетентностей молоді в освіті

Перш ніж перейдемо до презентації розробленої нами моделі розвитку культурних компетентностей молоді в освіті, викладемо основні поняття та ідеї, які ми брали до уваги в процесі її створення.

Компетентності, у широкому розуміння, – це внутрішні, потенційні, психологічні «утворення» (знання, уявлення, алгоритми дій, система цінностей, система ставлень), які виявляються, реалізуються в актуальних діях людини.

Експерти програми «Визначення та відбір компетентностей: теоретичні і концептуальні засади» (Швейцарія, США, Канада) визначили поняття «компетентностей» як «здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби, діяти й виконувати поставлені завдання», і далі: кожна компетентність «побудована на поєднанні взаємовідповідних пізнавальних ставлень і практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань і вмінь – усього того, що можна мобілізувати для активної дії» [10, с.10].

Жак Делор визначив чотири основи (а по суті – базові компетентності), на яких ґрунтується освіта: «навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити разом, навчитися жити» [12].

Компетентності характеризуються:

- готовністю їх проявити, актуалізувати (мотиваційний аспект);
- наявністю знань, опануванням змісту (когнітивна основа);
- досвідом її вияву, реалізації в різноманітних (як стандартних, звичних, так і неординарних) ситуаціях (поведінковий аспект);
- ставленням до змісту компетентності та сфери її застосування (ціннісно-смысловий аспект);
- емоційно-вольовою регуляцією процесу та результату застосування компетентностей.

Культурні компетентності, як комплекс умінь, знань, мотивів, цінностей, утворених у процесі взаємодії в певному культурному середовищі, можуть бути частково сформованими також в освітньому просторі. У єдності трьох компонентів – когнітивного, мотиваційного і поведінкового – вони є підґрунтям, передумовою для розвитку компетентної поведінки особистості в суспільстві з розмаїтими етнокультурними регіонами.

Уміння забезпечують можливість виконання дії не тільки у звичних, але й в умовах, що змінилися, припускають свідоме гнучке використання наявних знань і навичок для вибору способів дії відповідно до актуальної мети чи змінених соціокультурних умов життя. У зв'язку із зазначеним стає зрозумілим, що «культурними» компетентності стають з огляду на сферу їх набування та використання. Тож важливе значення мають стрижневі (базові) компетентності, які є універсальними за своїм характером і можуть застосовуватися в різних сферах діяльності, зокрема в соціокультурній, а також соціальні компетентності.

За Дж. Равеном, компетентності формуються в умовах спеціального розвивального середовища [13], яким, зокрема, може бути освітнє середовище.

Виділимо *основні групи компетентностей*, які можна розвивати (або принаймні сприяти їх розвитку, створюючи для цього відповідні умови) у сфері освіти та надання освітніх послуг:

- компетентності самоствавлення: ставлення до себе як особистості, суб'єкта свого життя, ставлення до своєї етнокультурної групи, свого народу;
- компетентності саморозвитку, саморегуляції та рефлексії;
- пізнавальні компетентності: продуктивні способи пізнання, способи набуття знань з різних та перевірених джерел інформації; постановка та знаходження варіантів вирішення пізнавальних задач; нестандартні рішення; способи розв'язання проблемних ситуацій; дослідження; інтелектуальна діяльність;
- компетентності практикування, які виявляються в усіх типах і формах дій;

- компетентності соціальної взаємодії: з етнокультурною групою, суспільством, спільнотою, колективом, сім'єю і родиною, друзями і партнерами; взаєморозуміння, адекватне наявній ситуації; конфлікти і їх продуктивне вирішення; співпраця, кооперація, солідарність; толерантність, повага до Інакшості; визнання права Іншого відрізнятися (регіональна культурна специфіка); культурна лояльність; соціальна мобільність;
- компетентності міжкультурної взаємодії: прийняття відмінностей; повага до інших; здатність співіснувати та конструктивно взаємодіяти з людьми інших субкультур, регіональних культур;
- компетентності культурно-дозвіллевої сфери: способи використання вільного часу, вибір «сфер», що культурно і духовно збагачують, розвивають;
- компетентності ціннісно-сміслового орієнтування у світі: базові цінності життя; цінності культури (мистецтво, музика, живопис, література), а також науки, історії цивілізації, власної країни, віри.

Культурні компетентності дають змогу особистості ефективно та екологічно діяти в соціокультурній та освітньокультурній сфері, а також продуктивно взаємодіяти в мультикультурному середовищі чи суспільстві, що має регіональну субкультурну специфіку.

Розгляньмо модель розвитку культурних компетенцій молоді в освіті (табл. 3.2):

Серед уже наявних практичних розробок, які можна використовувати в освіті, є настільні пізнавальні та освітні ігри (додаток 3).

Модель розвитку культурних компетентностей молоді в освіті

Знання		<p>Знання культурних основ (норм і правил) поведінки особистості; розуміння культурної специфіки, етнокультурних особливостей мешканців різних регіонів;</p> <p>знання традицій свого народу;</p> <p>знання історії свого народу;</p> <p>обізнаність щодо традицій, історії, коріння, відомих людей інших регіонів;</p> <p>знання та визнання історико-культурних травм;</p> <p>знання про здобутки свого народу, видатні досягнення українців у різних сферах</p>
Ставлення	до себе	<p>самоповага (на протизвагу меншовартості); гідність; повага; гордість за здобутки;</p> <p>адекватна самооцінка;</p> <p>інтерес до власної культури, митців;</p> <p>інтерес до сучасних представників своєї культури і мистецтва;</p>
	до інших	<p>толерантне й поважне ставлення до наявних соціокультурних відмінностей;</p> <p>відкритість, позитивне ставлення до інших;</p> <p>визнання за ними права бути «Іншими», відмінними і культурно своєрідними (унікальними, неповторними, автентичними) і водночас «Своїми» на ґрунті спільних цінностей;</p> <p>мотивація дізнаватися про спосіб життя, звичаї і традиції інших мешканців регіонів;</p>
Уміння		<p>помічати позитивні культурні здобутки;</p> <p>усвідомлювати наявність культурного різноманіття;</p> <p>рефлексувати щодо переваг та наслідків культурного розмаїття;</p> <p>брати до уваги, враховувати традиції й звички Інших;</p> <p>акцентувати увагу на взаємності і повазі, спільних цінностях;</p> <p>конструктивно поводитись у відмінних, незвичних, малознайомих соціокультурних ситуаціях;</p>
Засоби		<p>психологічні тренінги; розвивальні психологічні ігри; трансформаційні ігри;</p> <p>ігри-вікторини (історичні, музичні, пісенні, художні, образотворчі, літературні, тощо);</p> <p>драматизація народних традицій, ритуалів та обрядів;</p> <p>методи опрацювання культурно-історичних травм;</p> <p>методи трансформування травматичного досвіду з метою передавання його наступним поколінням в належних культурних формах;</p> <p>методи опрацювання меншовартісної традиції;</p> <p>етнокультурні проекти; наповнення проектних робіт власним змістом; спільні проектні роботи молоді різних регіонів.</p>

Висновки

Основними типами культурної ідентифікації української молоді є такі: прихильний, відчужений, амбівалентний, які мають специфіку залежно від регіону. Унаочнено як позитивні аспекти, так і наявність проблемних, які водночас є перспективними для подальшого трансформування задля їх оптимізації, зокрема, засобами та заходами освітньої політики.

З'ясовано, що визначальним типом культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді є прихильний, що має варіативність у різних регіонах – позитивно-прихильний у Центральному, Східному і Західному та залучено-прихильний – у Північному і Південному. Виявлено, що відчужений тип культурної ідентифікації молоді представлений у регіонах так: відчужено-знецінювальний – у Центральному, Східному і Південному; відчужено-зневажаючий – у Північному та відчужено-проєвропейський – у Західному. Встановлено наявність амбівалентного типу культурної ідентифікації у молоді Центрального і Східного регіонів України, тоді як для Західного регіону характерним виявився емоційно-приєднаний, для Південного – меншовартісний, а для Північного – більш нейтральний емоційно-вразливий.

Виокремлено основні чинники, які визначають регіональні особливості культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді: 1) зв'язок з українською (народною) культурою; 2) цінування-знецінення надбань і традицій власної культури; 3) модальність ставлення до свого народу.

Рекомендовано в освітніх програмах культурного спрямування враховувати, що для молоді Центрального, Східного та Західного регіонів визначальним є емоційно-ціннісний аспект переживання зв'язку з культурними традиціями, тоді як для молоді Північного та Південного – поведінковий, який реалізується шляхом залучення до культурних традицій, інтересу до української культури та її підтримки. Визначено чинники, що сприяють культурній ідентифікації молоді: переживання гордості та усвідомлення цінності

культурних здобутків; визнання української культури як цінності та частини свого життя. Серед чинників, що утруднюють культурну ідентифікацію молодих людей або перешкоджають їй, такі: відмова від культурних звичаїв, традицій народу; зневажання культурних традицій; знецінення надбань культури та власних культурних традицій; меншовартісність як традиція; орієнтація на культурні традиції успішних країн з відмовою від своїх; амбівалентні національні почуття.

Державну освітню політику доцільно спрямувати на актуалізацію потенціалу сприятливих чинників культурної ідентифікації молоді та зменшення впливу несприятливих, а також створення умов та віднайдення можливостей (підходів, засобів, методів, інструментів) для їх екологічного трансформування. Розроблено модель розвитку культурних компетентностей молоді в освіті, яка охоплює такі компоненти: знання, ставлення до себе і до інших, уміння, засоби розвитку.

Список використаних джерел

1. Вознесенська О. Л. *Ресурси арт-терапії на допомогу вимушеним переселенцям*. Київ : Human Rights Foundation. 2015. 50 с.
2. *Multiculturalism Reconsidered* / Ed. By P. Kelly. Oxford, 2002.
3. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні відповіді і виклики. Науково-аналітична доповідь. 2022. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/.pdf>
4. Brewer M. B., Campbell D. T. *Ethnocentrism and intergroup attitudes: East African evidence*. New York : Sage Publications, 1976. 218 p.
5. Стасевська О. А. Актуальність національної проблематики в сучасному українському суспільстві. *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ»*. Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2011. Вип. 30. Харків : НТУ «ХПІ». С. 82–86. http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/14991/1/vestnik_HPI_2011_30_Stasevska_Aktualnist.pdf
6. Скнар О. М. До створення інструментарію вивчення культурної ідентифікації молоді різних регіонів України. *Психологія та соціальна робота*. 2023. №2 (58). С. 42–50.

7. Скар О. М. Дослідження регіональних особливостей культурної ідентифікації студентської молоді. *Психологічні студії*. 2024. № 1. С. 161–166. <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2024.1.22> <https://lib.iitta.gov.ua/741207/>
8. Sheff T. J. Emotions and Identity: A Theory of Ethnic Nationalism. *Social Theory and the Politics of Identity* / Ed. By C. Calhoun. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers, 1994.
9. Горностаї П. Історико-культурна картина світу та історична травма українців. *Проблеми політичної психології*. 2024. Вип. 15 (29). С. 7–29. <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/157>
10. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / за заг.ред. О. В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. 112 с.
11. Феномен компетентності у просторі наукового знання. *Життєва компетентність особистості: від теорії до практики* : наук.-метод. посіб. / за ред. І. Г. Єрмакова. Запоріжжя : Центріон, 2005. С. 130–185.
12. Делор Ж. Освіта: прихований скарб. UNESCO, 1996. С. 37. <https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/%5BRUS%5D%20Learning.pdf>
13. Raven J. Competence in modern society: Its identification, development and release. London : N.K. Levis, 1984. 251 p.

Розділ 4

БІЛЬШЕ НІЖ ЕКОНОМІКА: ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА ЯК РЕСУРС КОНСТРУЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ

Дітям сьогодні дуже бракує навичок командної роботи. Хтось може сказати — до чого тут економіка? Але якщо підлітки не вміють об'єднуватися, працювати разом у команді, не зможуть утілити жодного проєкту. Яюсь я сказала дітям швидко об'єднатися в команди, а вони сидять. Я зрозуміла тоді, що можу дати їм яку завгодно теорію з економіки, але якщо вони в 10-му класі не навчаться швидко створювати команду, їм економіка взагалі ні до чого.

Надія Майбогіна

Ідею щодо назви цього розділу, так само як і цитату, що стала епіграфом до нього, запозичено зі статті К. Кисельової «Економіка у школі – щеплення від популізму» [1], яку присвячено презентації посібника з економіки для учнів старших класів закладів загальної середньої освіти. Автори посібника наголошують на тому, що метою викладання економіки в школі є не засвоєння підлітками економічної теорії, а розуміння ними процесів, що відбуваються в державі. Такий підхід видається особливо актуальним, коли йдеться про завдання освітньої політики та практики в економічній галузі в більш широкому сенсі, що виходить за межі підготовки компетентного споживача, учасника ринку праці або майбутнього студента-економіста і стосується соціально-психологічних аспектів формування економічної компетентності, зокрема процесу економічної ідентифікації молоді та розвитку її економічної ідентичності.

4.1 Економічна ідентичність молоді та її регіональні особливості

4.1.1 Що таке економічна ідентичність

Як психологічний феномен економічна ідентичність визначається ставленням особистості до себе як суб'єкта економічної діяльності. Вона детермінує економічний вибір людини в таких сферах, як споживання, прибуток, навчання, вибір професії, кар'єри і навіть місця проживання, що лише певною мірою залежить від наявних соціально-економічних умов [2]: у ситуаціях економічного вибору, як і в інших життєвих ситуаціях, особистість переслідує не миттєві економічні інтереси, а захищає свої життєві смисли, цінності, норми та ідеали [3; 4]. Такий підхід до трактування економічної ідентифікації запропонували Акерлоф і Кретон, які вперше представили теорію та конструкт економіки ідентичності (identity economics) [3], основною ідеєю якої стала теза про те, що економічна поведінка людини прямо корелює з її ідентичністю. Автори теорії стверджують, що люди роблять економічний вибір не лише у відповідь на зовнішні економічні стимули, а й під впливом власної ідентичності: приймаючи економічне рішення, суб'єкт уникає дій, які суперечать його уявленню про себе [3; 4; 5].

Згідно з теорією людина у своєму економічному виборі керується не стільки власними уподобаннями, скільки уявленнями про дії, які мають для неї соціальне та культурне значення – те, що і як потрібно, доречно або недоречно, добре або погано робити [5]. Тому ідентичність може мати як позитивний, так і негативний вплив на економічні рішення з погляду їхніх наслідків для економічного добробуту людини.

Поряд з теорією економіки ідентичності, що пропонує широке міждисциплінарне трактування економічної ідентичності, є й інші погляди на цей феномен. Економічну ідентичність розглядають через ставлення

особистості до підприємницької діяльності [6] або як результат визначення людиною свого майнового становища в суспільстві [7; 8], або як самовизначення особистості в системі економічних відносин і передусім відносин власності. Економічна ідентичність пов'язується із соціокультурними уявленнями соціуму про багатство та бідність і почуттям соціальної справедливості. Механізмом економічної ідентичності, згідно з такими підходами, є соціальна категоризація в системі уявлень суб'єкта про багатство і бідність, осмислення не лише факту володіння, а й запиту щодо об'єктів власності, можливостей і вольових якостей для його реалізації [9].

Оснoву ідентичності, за Тешфелом і Тернером, становить система поглядів на норми та цінності соціального життя, які регулюють життєдіяльність людини в усіх сферах (зокрема економічній¹) для досягнення єдності чи узгодженості суспільних, групових та особистісних інтересів [10].

Ціннісну природу мають і мотиви, домагання, принципи та стратегії економічної діяльності людини, а також правила взаємодії в межах такої діяльності: вони визначаються ставленням суб'єкта до навколишнього світу, інших людей і себе самого. Цілі, види та способи виробництва, розподілу, обміну та споживання, рівні доходу та добробуту сприймаються людьми як прийнятні або неприйнятні, допустимі або неприпустимі. Так само оцінюються й економічні об'єкти та явища – гроші, власність, бідність/багатство, безробіття, реклама, а також форми, види та норми взаємодії між людьми в економічній сфері – партнерство, конкуренція, конфлікти, фінансові зобов'язання. На ціннісній основі суб'єкти економічної взаємодії визначають прийнятні або неприйнятні для них види економічної діяльності, а також вибудовують стратегії поведінки в різних умовах та ситуаціях [11; 12; 13].

Отже, ціннісні аспекти ідентичності можна вважати одним із ключових регуляторів прийняття економічних рішень та економічної поведінки людини [12; 13], а скласти уявлення про мотиви, цілі та напрями економічної діяльності

¹ Прим. авт.

особистості можна завдяки аналізу ціннісно-смыслових основ її економічного самовизначення (або самоідентифікації) [14].

Економічна самоідентифікація визначається як пошук та визначення особистістю способу залучення в систему економічних відносин (трудових, споживчих, майнових) відповідно до її уявлень про соціально-економічні реалії та їх розвиток, з одного боку, та власні домагання, очікування і можливості, з іншого, що складаються на основі її життєвих цілей та ідеалів [14; 15]. Останні здійснюють безпосередній та/або опосередкований, усвідомлюваний та/або неусвідомлюваний вплив на економічну свідомість та поведінку людини і є результатом як зовнішньої (формування), так і внутрішньої (конструювання) детермінації [15].

Компонентами самоідентифікації є: 1) самовизначення суб'єкта щодо власних стандартів та цінностей в економічних стосунках та способів їх досягнення; 2) самовизначення щодо економічних об'єктів і явищ (власності, грошей, бідності/багатства, безробіття, податків, споживання, бізнесу, заощадження тощо); 3) самовизначення щодо норм та практик взаємодії у сфері ділових стосунків.

Для визначення параметрів економічної ідентичності звернімося до конструкта соціальної взаємодії як ресурсу і механізму самоідентифікації. У контексті конструювання економічної ідентичності соціальну взаємодію можна розглядати у двох аспектах: структурному – як сукупність взаємозв'язків, у яких відбувається економічне залучення особистості та/або групи, і соціокультурному – як відданість учасників економічної взаємодії спільним цінностям, нормам та смислам, на основі яких вибудовуються економічні зв'язки [16]. Звідси *параметрами* економічної ідентичності можна вважати економічну освіченість, визнання правил взаємодії та готовність до забезпечення їх легітимності, довіру та лояльність до групи (зокрема професійної), взаємність зобов'язань та очікувань, економічну активність і відповідальність, економічну ефективність та інтерес [17].

Підбиваючи підсумки представленої аналізу трактування феномену економічної ідентичності, сформулюємо його основні положення:

- соціальна ідентичність суб'єкта є важливим чинником прийняття економічних рішень;
- пріоритетна роль самовизначення суб'єкта щодо зовнішніх стимулів у конструюванні його економічної ідентичності;
- основоположна роль ціннісно-сислового компонента економічної самоідентифікації щодо цілепокладання та вибору суб'єктом видів, форм і способів економічної діяльності.

4.1.2. Економічні орієнтації молоді різних регіонів

Соціокультурні основи економічної ідентичності пов'язані не тільки з належністю особистості до таких соціальних структур, як сім'я, друзі, освітня, професійна, релігійна громада тощо, а й з місцем її проживання – регіоном, який зазвичай має унікальну соціальну та культурну структуру, спричинену, зокрема, специфікою його економічного розвитку. Цим пояснюється інтерес до регіональних особливостей економічної ідентичності молоді, що актуалізується також в умовах сучасної тенденції до поглиблення соціальної, політичної та економічної регіоналізації у світі та ймовірності прискорення цього процесу на території нашої країни внаслідок воєнних дій.

Для виявлення регіональних особливостей економічної ідентифікації молоді було емпіричне вивчено – як одне із завдань дослідження економічної ідентифікації молоді – економічні орієнтації учнівства та студентства різних регіонів країни. (Концептуальні засади дослідження ґрунтуються на теоретичних положеннях, представлених у попередньому параграфі.)

У дослідженні, яке проводилося онлайн за допомогою опитувальника в гугл-формі, сконструйованого за методом семантичного диференціалу, взяли участь 795 респондентів – представники учнівської та студентської молоді Заходу, Півдня, Півночі, Сходу та Центру країни.

Завданням респондентів було визначити (за шкалою Лікєрта), якою мірою твердження на кшталт «толерантність і повага до різних думок необхідні для успішної професійної діяльності», «законослухняність не завжди сприяє економічному успіху», «будь-яка економічна діяльність має підпорядковуватися суспільним інтересам та цілям», «гроші - це ресурс, який забезпечує людині безпеку та свободу вибору», «мені подобається працювати в колективі однодумців, спрямованих на виконання спільного завдання» та інші відображають їхні уявлення, ставлення та переживання. Отримані масиви даних опитування було опрацьовано за допомогою програми статистичної обробки даних IBM SPSS версія 23 і факторизовано для визначення семантичної структури економічних орієнтацій респондентів за окремими регіонами і в цілому за загальним масивом даних. (Більш детальну інформацію про вибірку, методика, організацію дослідження та його результати можна отримати з попередніх публікацій автора [15]. Тут наводяться лише узагальнені дані.).

За результатами факторизації загального масиву даних опитування (факторну модель представлено в табл. 1) встановлено, що семантичний простір економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді структурується значеннями соціальної цінності економічної діяльності, економічної активності і незалежності, що актуалізує теоретичне положення про детермінацію економічної ідентичності чинником ціннісного самовизначення. Зі свого боку ієрархія одномірного розподілу даних вказує на пріоритетність у структурі компонента соціальної цінності економічної діяльності уявлення про толерантність і повагу до різних думок як необхідної умови успішної професійної діяльності, який було підтримано переважною більшістю респондентів (рис. 4.1). Такий висновок підтверджується даними кореляційного аналізу, за яким параметр толерантності і поваги до різних думок показав найбільшу кількість значущих кореляційних зв'язків на рівні $P \leq 0.01$

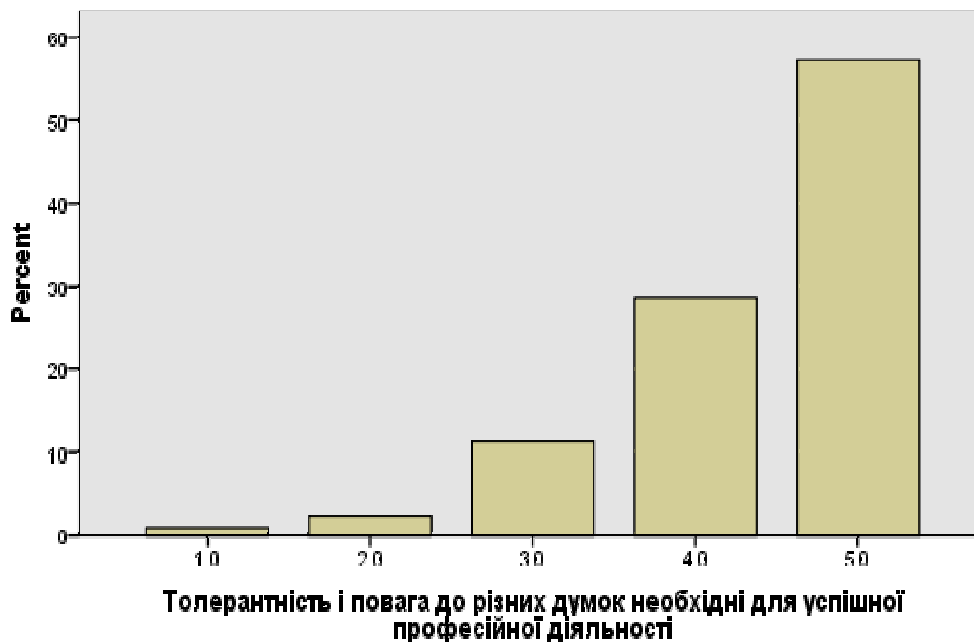

Рис. 4.1. Уявлення про толерантність і повагу до різних думок як неодмінну умову успішної професійної діяльності

Умовні позначки: 1 – зовсім не згоден(а), 2 – скоріше ні, ніж так, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше так, чим ні, 5 – цілком згоден(а)

На тлі окреслених вище смислових тенденцій у структурі економічних орієнтацій української молоді розгляньмо регіональні особливості економічних орієнтацій студентства та учнівства, виявлені на основі психосемантичного аналізу відповідних масивів даних опитування. Для кращої наочності та можливості порівняння результатів та отриманих факторних моделей, як регіональних, так і загальної, їх представлено нижче в таблиці 4.1.

Результати факторизації масиву даних відповідей учнівської та студентської молоді *Західного регіону* (див. табл. 4.1) дають підстави припустити, що семантичний простір їхніх економічних орієнтацій структурується значеннями, пов'язаними з індивідуальними ціннісними, а також нормативними аспектами економічного залучення, на що вказує зміст першого і другого факторів відповідно: «економічна активність і незалежність» і «регулювання економічної діяльності (правила гри)». Сенси соціальної цінності економічної діяльності репрезентовані тут третім («соціальна цінність економічної діяльності») та останнім (соціальні зобов'язання) компонентами факторної моделі.

Таблиця 4.1

**Факторні моделі економічних орієнтацій учнівської і студентської молоді
різних регіонів**

	Загальна (63.42 %)²	Захід (61.81 %)	Південь (73.42 %)	Північ (69.73 %)	Схід (54.88 %)	Центр (62.93 %)
F₁	Соціальна цінність економічної діяльності (16.03%)³	Економічна активність і незалежність (16.40%)	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (15.92%)	Соціальна цінність економічної діяльності (17.68%)	Соціальна цінність економічної діяльності (16.65%)	Соціальна цінність економічної діяльності (15.01%)
F₂	Економічна активність і незалежність (13.09%)	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (11.56%)	Соціальна цінність економічної діяльності (12,92 %)	Економічна активність і незалежність (12.03%)	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (12.43%)	Незалежність і свобода вибору (11.07%)
F₃	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (10.57 %)	Соціальна цінність економічної діяльності (10.23%)	Оцінка матеріального становища (12.0%)	Фінансова поведінка та підприємництво (11.53%)	Економічна активність і незалежність (10.34%)	Оцінка матеріального становища (10.09%)
F₄	Оцінка матеріального становища (9.51%)	Оцінка матеріального становища (9.15 %)	Фінансова поведінка і підприємництво (11.80%)	Соціальна відповідальність (10.34%)	Оцінка матеріального становища (10.17%)	Фінансова поведінка (9.520%)
F₅	Фінансова поведінка і підприємництво (9.20%)	Фінансова поведінка і підприємництво (7.66%)	Економічна активність і незалежність (11.60%)	Оцінка матеріального становища (10.17%)	Фінансова поведінка та підприємництво (9.51%)	Економічна активність і незалежність (8.68%)
F₆	Фінансова поведінка і матеріальні ресурси (7.02%)	Соціальні зобов'язання (6.81%)	Соціальні зобов'язання (9.74%)	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (9.98%)		Регулювання економічної діяльності (правила гри) (8.56%)

² Значення сумарної дисперсії

³ Значення внеску фактору в сумарну дисперсію

Факторна модель економічних уявлень молоді *Південного регіону* (див. табл. 4.1) може свідчити про те, що семантичний простір економічних орієнтацій учнівства та студентства молоді визначається смислами, пов'язаними з регулюванням економічної діяльності та її підпорядкуванням соціальним інтересам і цілям. Останній також представлено шостим за ієрархією компонентом факторної моделі під назвою «соціальні зобов'язання». Значення економічної активності та незалежності розташовані ближче до периферії семантичного простору економічних орієнтацій молоді Півдня і репрезентовані п'ятим за інформативністю фактором.

Як і семантичний простір економічних орієнтацій молоді загалом, економічні орієнтації студентства Півночі визначаються смислами соціальної цінності економічної діяльності. На другому місці в обох випадках знаходимо значення економічної активності і незалежності. Основна відмінність полягає в ступені інформативності компонента «регулювання економічної діяльності (правила гри)». Якщо в загальній моделі його репрезентовано третім значно більш інформативним фактором, то в моделі семантичного простору орієнтацій молоді Північного регіону це останній найменш інформативний фактор (див. табл. 4.1).

Найближчою до загальної моделі семантичного простору економічних орієнтацій молоді за ієрархічною послідовністю компонентів виявилася модель, побудована за даними опитування респондентів *Східного регіону*, яка детермінована смислами соціальної цінності економічної діяльності, визначається високою інформативністю факторів економічної активності і незалежності та досить незначною навантаженістю фактору фінансової поведінки і підприємництва (див. табл. 4.1).

Як і факторна модель семантичного простору економічних орієнтацій учнів і студентства за загальним масивом даних, модель економічних уявлень молоді *Центру* структурується компонентом «соціальна цінність економічної діяльності». Основною відмітною рисою є місце складової «регулювання економічної діяльності (правила гри)» в ієрархії факторів. Якщо в загальній

моделі ця складова розташована на третьому місті, то у факторній моделі орієнтацій молоді Центру вона займає останню, найменш інформативну, позицію (див. табл. 4.1).

Підсумовуючи результати психосемантичного аналізу даних опитування, зазначимо такі тенденції в смисловій детермінації економічних орієнтацій молоді різних регіонів:

- економічні уявлення молоді Півночі, Сходу та Центру орієнтовані насамперед на соціальну цінність економічної діяльності, позиція якої також значуща у респондентів Південного регіону;
- респонденти Заходу та Центру демонструють пріоритетну налаштованість на економічну свободу і незалежність, а от в орієнтаціях молоді Півдня цей семантичний конструкт займає останнє місце;
- натомість молодь Півдня демонструє пріоритетність настановлення на регулювання економічної діяльності, що є також значущим компонентом орієнтацій респондентів на Заході та Сході, однак периферійним в орієнтаціях досліджуваних Півночі та Центру.

Отже, аналіз регіональних масивів даних виявив відмінні смислові детермінанти економічних орієнтацій молоді різних регіонів, які варіюють від соціальної цінності економічної діяльності на Півночі, Сході та в Центрі, економічної свободи та незалежності – на Заході і регулювання економічної діяльності – на Півдні.

Загалом результати дослідження підтверджують висунуте концептуальне припущення про соціокультурне значення економічних преференцій та рішень. Підтверджується також актуальність поглиблення уявлень про роль регіональних соціокультурних чинників прийняття молодими людьми економічних рішень, урахування яких в розробленні та реалізації освітньої політики могло б сприяти підвищенню рівня адаптації та конкурентоспроможності молоді як на ринку праці, так і в інших сферах суспільного життя.

4.2. Розвиток економічної ідентичності молоді засобами економічної освіти: політика, концепція, технології

Практики соціальної взаємодії впливають на конструкцію економічної ідентичності і мають важливе, якщо не вирішальне значення в процесі прийняття економічних рішень – такі рішення залежать не стільки від самих можливостей людини, скільки від того, які уявлення про свої можливості має вона сама, стверджують Файн та Акерлоф і Кретон [2; 5]. Важливим чинником економічної (само)ідентифікації молоді є взаємодія в освітньому просторі, адже освіта має відтворювати культуру суспільства, принципи та практики взаємодії в ньому [18]. Стосується це і галузі економіки – цінностей, принципів, норм і правил, які регулюють економічну діяльність суспільства.

Одним з основних теоретичних положень щодо взаємодії в освітньому середовищі як чинника ідентифікації молоді взагалі і економічної зокрема є розуміння того, що конструювання ідентичності відбувається передусім під впливом безпосередньої повсякденної практики взаємодії молоді людини в освітній громаді, де створюється середовище для формування її економічних уявлень, ставлень та настановлень. Ця теза не заперечує важливості такого чинника економічної (само)ідентифікації в освітньому процесі, як оволодіння молоддю економічними теоріями, фінансовою грамотністю, що забезпечує свободу вибору, прийняття інформованих рішень та самореалізацію учнівства і студентства в їхній подальшій економічній діяльності.

4.2.1. Економічна освіта в школі

Звернімося до політичних та концептуальних документів, які визначають мету, завдання, принципи та підходи до економічної освіти в старшій школі, і проаналізуємо їхні положення під кутом зору завдання формування

економічної ідентичності молоді і забезпечення умов та засобів її економічної (само)ідентифікації⁴.

Аналіз свідомо обмежено освітньою політикою в економічній сфері навчання та відповідними концептуальними підходами, однак це не означає, що цій сфері відводиться ексклюзивна роль у розвитку економічної ідентифікації молоді людини в освіті – трактування економічної ідентичності, яке обговорювалося в попередніх параграфах, цілком очевидно свідчить про міжпредметний характер освітніх зусиль щодо її формування так само, як і важливість освітніх практик поза межами навчального плану та організації освітнього процесу в цілому.

Підтвердження такої думки знаходимо у формулюванні в Державному стандарті базової і повної середньої освіти [19] основної навчальної і виховної мети освітньої галузі «Суспільствознавство», складовою якої є економічна освіта, де наголошується на підготовці учнів до свідомої орієнтації в сучасному суспільстві, формування у них активної соціальної та громадянської позиції, підвищенні рівня духовної культури, культури спілкування і діяльності, активному включенню в соціально-політичне та економічне життя суспільства та підготовці до майбутньої професійної діяльності. З огляду на концепцію економічної ідентичності та окреслені компоненти економічної самоідентифікації як її механізму, реалізація поставленої мети суспільствознавчої галузі має слугувати як соціальній самоідентифікації молоді людини в цілому, так і економічній зокрема.

Відповідно, завдання формування ключових компетентностей, задекларованих у Законі України «Про освіту» як загальна освітня мета – інноваційність, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, підприємливість та фінансова грамотність [20] – можуть бути

⁴ Звернення до аналізу освітньої політики щодо формування економічної ідентичності на рівні повної середньої освіти пояснюється тим, що, на відміну від вищої освіти, вона є предметом більш жорсткого регулювання та централізації і, відповідно, дає змогу через аналіз регламентувальних освітніх актів та програмних документів визначити основні напрями освітньої політики та її практичної реалізації.

реалізовані, як зазначається в Концепції економічної освіти в гімназії та ліцеї України, у процесі вивчення предметів економічного спрямування [21].

Основні положення щодо навчання учнівської молоді економіки визначено в Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, де наголошується на необхідності здійснення економічної освіти на засадах компетентнісно орієнтованого та діяльнісного підходів [19].

Що ж стосується змісту економічної компоненти освіти, описаного в Державному стандарті, то він представлений двома основними складовими: зміст освіти та вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Перший охоплює такі змістові лінії, як «людина як суб'єкт економічних відносин», «господарювання і виробництво», «моделі економічних систем», «світове господарство», а другий має трикомпонентну структуру, яка репрезентує уявлення, знання та вміння, що відповідають темам кожної зі змістових ліній [19].

Представлений опис економічної компоненти, як видається, достатньою мірою не експлікує її компетентнісний потенціал, що, відповідно, ускладнює завдання зіставити заявлений зміст із визначеною метою суспільствознавчої галузі освіти і скласти уявлення про місце та спосіб реалізації окреслених нею завдань формування в учнівської молоді активної соціальної та громадянської позиції, культури спілкування і діяльності, готовності до активного залучення в соціально-політичне та економічне життя суспільства.

Конкретизація змісту освітньої галузі та визначення змістових засобів реалізації окреслених метою завдань, а також їх репрезентація в формулюванні очікуваних результатів навчання, цілком зрозуміло, може виходити за межі завдання такого рамкового політичного документа, як Державний стандарт, і бути прерогативою концептуальних документів і навчальних програм. Оскільки навчальні програми не є предметом нашого аналізу, для трактування змісту економічної освіти і конкретизації шляхів та засобів досягнення її результатів звернімося до Концепції економічної освіти в гімназії та ліцеї України [21], підготовленої колективом авторів під егідою Національної академії

педагогічних наук України. У документі, як зазначається у вступі, висвітлено психолого-педагогічні та дидактичні основи і методичні особливості навчання економіки в гімназіях та ліцеях. Зауважимо, що в Концепції наголошується на економічній освіті в гімназії та ліцеї, оскільки економіка як окремий обов'язковий предмет викладається учням 10-11 класів тільки на профільному рівні. Інакше її вивчення як окремого предмета здійснюється викладанням курсу «Фінансова грамотність» як вибірково-обов'язкового, що має місце в старшій школі за наявності належних умов у закладі освіти [22]. Це означає, що за винятком класів економічного профілю, економічна освіта учнівської молоді реалізується здебільшого наскрізним шляхом, що також висвітлюється в Концепції.

Отже, Концепція економічної освіти обговорює методологічні основи, мету, завдання, зміст і технології освітньої діяльності у сфері економічної освіти. Вона «є рамковим документом, що визначає основні напрями розвитку шкільної економіки в контексті вивчення природних та господарських особливостей своєї Батьківщини, підходи до вивчення економіки України, шляхи реалізації економічних знань, умінь і компетентностей» [21, с. 5].

Серед основних релевантних розвитку економічної ідентичності *понять*, якими оперує концепція і які дають змогу скласти уявлення про її основні положення в контексті конструювання економічної ідентичності молоді, є діяльнісний підхід, діяльність, економічне мислення, емоційний інтелект, інтелігентність, критичне мислення, підприємливість, підприємницька компетентність, проєктна діяльність, трансдисциплінарність, STEM-компетентність.

Що ж до *мети* економічної освіти, то в концепції, зокрема, наголошується на підготовці економічно активної і підприємливої людини, яка здатна раціонально діяти в ролях різних економічних суб'єктів: виробника, споживача, співвласника і найманого працівника, керівника і підлеглого, покупця і продавця, як члена первинної економічної ланки в суспільстві

(родини), як члена виробничого колективу, як громадянина держави, який бере активну участь у міжнародному економічному обміні.

Центральними *цілями* економічної освіти поряд з передаванням знань основ економіки називаються споживча освіта, фінансова грамотність, а також розвиток демократичної громадянської культури та формування позитивного ставлення до праці, а основною цінністю – готовність до змін (підприємницький дух).

Серед основних *завдань* економічної освіти є розвиток умінь учнів:

- узгоджувати власні дії з інтересами громади;
- самостійно приймати рішення та діяти в умовах динамічного економічного середовища і раціонально використовувати ресурси;
- зіставляти власну економічну поведінку з правовими і моральними нормами суспільства;
- брати на себе відповідальність за результат власної та колективної діяльності [21].

У Концепції наголошується на компетентнісному підході до економічної освіти в школі, який поряд з формуванням в учнів системних економічних знань та умінь оперувати ними передбачає розвиток особистісних якостей учня, необхідних для ефективного виконання економічних навчальних завдань та подальшої економічної діяльності. Цими якостями, згідно з Концепцією, є розвиток економічного мислення, економічної культури, критичного мислення, мотивації підприємницької діяльності, підприємницького хисту, лідерських якостей та формування підприємницької компетентності.

Наскрізний характер визначається важливою рисою економічної освіти. Він забезпечується не тільки обов'язковими економічними курсами та курсами за вибором, а й насамперед такими предметами, як громадянства освіта та економічна географія. Громадянська освіта передбачає інтеграцію соціально-гуманітарних знань і містить, зокрема, економічний компонент, пов'язаний з економікою в повсякденному житті людини, родини, громади та розвитком таких економічних компетентностей громадянина, як економічна та фінансова

грамотність, а також законослухняність в економічній діяльності. Практична орієнтація курсу створює умови для набуття учнями соціального досвіду і сприяє їхній активній громадянській позиції.

Діяльнісний підхід і прикладний характер навчальної діяльності називаються невід’ємними рисами економічної освіти: осмислення навчального матеріалу й розвиток відповідних умінь відбувається в процесі практичної діяльності – виконання практичних завдань, моделювальних вправ, проведення досліджень, екскурсій, презентацій. Рекомендованими *технологіями* навчання тут є технологія розвитку критичного мислення, фасилітації, вебквесту, командотворення, метод кейса та ін.

Концепцією також відзначається *особистісна орієнтація* економічної освіти, яка пов’язується з формуванням ціннісних орієнтирів здобувачів освіти і стосується, на думку авторів концепції, економічної діяльності людини як споживача, робітника та громадянина, а саме вміння «орієнтуватися в економічному просторі і ... приймати оптимальні рішення в конкретних життєвих обставинах» [21, с. 27].

Насамкінець хотілося б зацитувати одну з рекомендацій з висновку до Концепції, яке повертає нас до початку розділу і його епіграфу: «Зміст економічної освіти має бути змінено від математичного аналізу та математичного моделювання в бік формування навичок суспільної взаємодії» [21, с. 4].

Підсумовуючи представлений огляд документів, що репрезентують освітню політику у сфері економічної освіти молоді і концептуальні підходи до її розроблення та реалізації, дозволимо собі зазначити такі спостереження, які стосуються розвитку економічної ідентифікації молоді, умов та мотиваторів її економічного (само)визначення в економічній освіті.

Видається, що задекларований компетентнісний та особистісний підходи до навчання економіки, представлені Державним стандартом у меті суспільствознавчої галузі освіти та її економічної компоненти зокрема і які цілком узгоджуються із соціально-психологічними уявленнями про умови і

завдання розвитку економічної ідентичності молоді людини, не відображаються в змісті навчання та формулюванні очікуваних результатів. Їх підпорядковано, принаймні на рівні презентації, підготовці суб'єкта національної економіки – споживача, виробника, покупця, підприємця, ознайомленого з проблемами світового господарства. Подібні акценти розставлено і у формулюванні мети навчання економіки в Концепції економічної освіти та визначенні завдання самої Концепції, яке цитується вище [21, с. 5].

На політичному і концептуальному рівнях, як видається, не розкриваються ціннісні та ставленнєві (виховні) аспекти мети економічної освіти. Ціннісна складова економічної компетентності особистості, яка, як показує представлений вище теоретичний аналіз, становить основу економічної ідентичності, обговорюється лише в контексті підприємництва. Основною цінністю називається підприємницький дух, а ціннісні орієнтири пов'язуються з умінням здобувачів освіти орієнтуватися в економічному просторі. Дещо більшої уваги надається ставленнєвим аспектам економічної компетентності учнівства, від якого очікується позитивне ставлення до праці, відповідальність, критичне мислення, мотивація до підприємницької діяльності, раціональність, толерантність, а також соціальна відповідальність та законослухняність в економічній дальності, на які імпліцитно вказують такі завдання економічної освіти, як розвиток «уміння молоді узгоджувати власні дії з інтересами громади» [21, с. 12] та «зіставляти власну економічну поведінку з правовими і моральними нормами суспільства» [21, с. 13].

Ще одним проблемним аспектом змісту економічної освіти на політичному і концептуальному рівнях видається брак уваги до регіонального соціокультурного чинника формування економічної компетентності та економічної поведінки підростаючого покоління. Результати емпіричного дослідження регіональних особливостей економічних орієнтацій молоді, представлені в попередньому параграфі підтверджують актуальність вищезазначеного питання.

На відміну від змістової складової економічної освіти, яка, на нашу думку, вимагає обговорення і переосмислення в контексті як компетентнісного підходу, так і розвитку економічної ідентичності учнівської молоді, підходи до дидактичної та методичної складових економічної освіти, що ґрунтуються на наскрізному підході до викладання економіки, навчанні через діяльність, застосуванні дослідницьких, практично та соціально орієнтованих завдань та технологій, могли б повною мірою задовольнити вимоги формування економічної компетентності і слугувати ресурсом для економічної (само)ідентифікації молоді.

4.2.2. Метод кейса як технологія залучення молоді до ухвалення економічних рішень

Серед сучасних технологій та методів навчання економіки метод кейса вважається одним з найефективніших засобів підвищення ступеня залучення учнів та студентства до ухвалення економічних рішень у реальному релевантному контексті, спираючись на фактичну інформацію [23]. У своєму житті молодій людині часто доводиться стикатися із соціально-економічними проблемами, які потрібно розв'язувати з урахуванням наявних ресурсів, законодавчих обмежень, особливостей свого місця проживання, регіону, здійснюючи пошук необхідної інформації та оперуючи нею. Таку практику учень або студент може здобути завдяки залученню до розв'язання спеціально підібраних та опрацьованих проблемних ситуацій – кейсів.

Метод кейса є засобом активного проблемного, евристичного навчання, технологічними особливостями якого є дослідницька, аналітична та проектна діяльність, колективне навчання та взаємодія, а також індивідуальний розвиток. Застосування методу кейса в економічній освіті не тільки підвищує рівень знань, а й сприяє розвитку дослідницьких, аналітичних та комунікативних умінь учня та студента, дає змогу підвищити їхній пізнавальний інтерес до дисципліни, що вивчається. Молоді люди навчаються вести дискусію, висловлювати та аргументувати свою думку, приймати інформоване рішення,

працювати в команді та виробляти колективне рішення [24]. Завдяки таким технологічним особливостям метод кейса є дієвим інструментом розвитку економічної ідентичності молоді в освітньому процесі.

Важливо пам'ятати, що тут не може бути правильних або неправильних рішень.

Роботу над кейсом зазвичай організовано за таким алгоритмом: 1) учням пропонується текст (матеріали) з описом реальної проблемної ситуації (бажано релевантної для них), яка має або мала місце в минулому і яка потребує розв'язання; 2) викладач оглядово або детально інформує учнів/студентів про основні аспекти проблеми, які потребують уваги, а також пропонує інструментарій для її розв'язання, яким за бажанням можуть скористатися учні/студенти; 3) учні/студенти самостійно детально вивчають ситуацію та аналізують отриманий матеріал (основний текст і додаткові матеріали – статті, інтернет-сайти, літературні твори, статистичні дані тощо) у робочих групах, кожна з яких разом з основним текстом може отримати окремий пакет додаткових матеріалів; 4) у групах генеруються ідеї того, як розв'язати проблему – кожен член групи може висувати й обґрунтовувати свої пропозиції; 5) пропозиції, погоджені в групах, презентуються всім учасникам – кожна група пропонує свій шлях розв'язання проблеми, обґрунтовує своє рішення і відповідає на питання інших учасників; після презентацій усіх груп проводиться пресконференція, під час якої учні/студенти обговорюють сутність розв'язаної проблеми, власні висновки, групову роботу. Важливо пам'ятати, що не може бути правильних або неправильних рішень щодо опрацьованої проблемної ситуації – усі запропоновані групами варіанти мають право на існування.

Метод кейса вимагає підготовки як від викладачів, так і від учнів/студентів. Останні повинні мати достатній рівень знань з дисципліни, а також навички самостійної та групової роботи для успішного застосування технології [25]. Викладач має підготувати матеріал кейса, представити його учням/студентам, а під час обговорення допомагати їм, не нав'язуючи свою

думку. Завданням викладача є фасилітація процесу обговорення за допомогою проблемних питань, залучення всіх учнів/студентів до аналізу кейса, узагальнення та роз'яснення релевантних теоретичних положень, пояснення учням/студентам можливих наслідків того чи іншого варіанта розв'язання проблемної ситуації, контроль часу. Технологію роботи над кейсом, яка описує дії учнів/студентів та викладачів на різних етапах роботи, представлено в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2⁵

Технологія роботи над кейсом: дії учнів/студентів та викладачів

Етап	Викладач	Учні/студенти
До	<ul style="list-style-type: none"> – добирає кейс; – визначає основні та додаткові матеріали для підготовки учнів/студентів; – розробляє сценарій заняття 	<ul style="list-style-type: none"> – індивідуально готуються до заняття, вивчаючи кейс та рекомендовані матеріали
Під час	<ul style="list-style-type: none"> – організує попереднє обговорення кейса; – допомагає поділити клас/аудиторію на робочі групи; – діє як фасилітатор обговорення кейса в групах; – надає додаткову інформацію групам у разі необхідності 	<ul style="list-style-type: none"> – ставлять питання для кращого розуміння проблеми кейса; – розробляють варіанти рішень; – обмінюються думками; – приймають рішення
Після	<ul style="list-style-type: none"> – оцінює роботу учнів/студентів та запропоновані ними варіанти розв'язання проблеми; – відповідає на питання 	

Як технологія метод кейса інтегрує інші *методи навчання*, серед яких метод моделювання (конструювання моделі проблемної ситуації), системний аналіз (системна презентація та аналіз ситуації), проблемний метод (презентація проблеми, яка спричиняє ситуацію), мисленнєвий експеримент (спосіб здобування знань про ситуацію шляхом її мисленнєвого перетворення), методи описання (підготовка описання ситуації), класифікації (створення упорядкованого переліку ознак учасників ситуації), ігрові методи (уявлення

⁵ <https://pedkab.wordpress.com/2013/01/28/%D0%BA%D0%B5%D0%B9%D1%81-%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4/>

можливої поведінки учасників ситуації, метод мозкового штурму (генерування ідей щодо кейса), дискусія (обмін думками щодо кейса та способів його розв'язання).

Що ж до класифікації самих кейсів, то вона може здійснюватися на основі, наприклад, навчальних цілей: кейси демонстраційні, тренінгові, інноваційні; змісту матеріалу кейса: внутрішньо організаційні та зовнішньо організаційні; характеру соціальної проблеми кейса: потреба, вибір, криза, конфлікт, боротьбі або інновація.

Окреслені технологічні особливості методу кейса, організація та методи роботи над кейсом, рекомендації щодо вибору проблемної ситуації підтверджують ефективність цієї технології для розвитку економічної компетентності молоді людини та створення умов для її економічної (само)ідентифікації, що ще раз акцентує доцільність застосування технології в економічній освіті молоді як у школі, так і в закладах вищої освіти.

Як зазначалося вище, створення кейса вимагає від викладача значних зусиль та часу, оскільки є трудомістким процесом вибору ситуації, добору матеріалів та підготовки сценарію заняття. Доступність спеціальних добірок кейсів за дисциплінами могла б полегшити це завдання та стимулювати педагога до застосування кейсів у своїй роботі. На жаль, наша спроба знайти такі матеріали у вільному доступі не була успішною.

На тлі значної кількості публікацій про сам метод, його історію, особливості, ефективність, етапи реалізації, посилання на західні банки кейсів розроблених кейсів, якими могли б скористатися педагоги у своїй викладацькій діяльності, наразі обмаль. Це стосується як сфери економічної освіти, так і освіти з інших дисциплін. Окрім декількох освітянських сайтів, де розміщено окремі приклади кейсів, нам вдалося знайти добірку кейс-уроків з різних дисциплін для базової та старшої школи на освітній платформі EduFuture 7W (<https://ual.edufuture.biz/about-us/>), яка пропонує платний доступ до своїх напрацювань.

Ситуація у вищій школі може бути більш оптимістичною. Однак згідно з результатами дослідження проблеми впровадження інноваційних технологій, зокрема і кейс-технологій, у практику вищої професійної освіти, яке було проведено співробітниками Інституту професійно-технічної освіти НАПН України серед викладачів, основним фактором стримування впровадження кейс-технологій у навчальний процес було названо брак розроблених кейсів із спеціальних дисциплін. На другому місці – проблема браку стимулу для їх розроблення, оскільки цей процес досить трудомісткий, а на третьому – брак бажання вивчати нові методи викладання [26].

Отже, проблема методики економічної освіти полягає не стільки в політиці, скільки в практиці навчання економіки, а точніше, у дистанції між політикою та практикою і в тому, як її скоротити.

Висновки

Запропонований підхід до трактування феномену економічної ідентичності визначає соціальну ідентичність суб'єкта як важливий регулятор його економічної поведінки, надає ключову роль ціннісно-смісловому компоненту економічної самоідентифікації в цілепокладанні суб'єкта та виборі видів і способів його економічної діяльності, а також пріоритизує самовизначення суб'єкта щодо зовнішніх стимулів у конструюванні його економічної компетентності. Отже, емпірично підтверджується положення про соціокультурне значення економічних преференцій та рішень. Тобто актуалізується важливість поглиблення уявлень про роль регіональних соціокультурних чинників прийняття молодими людьми економічних рішень та врахування їх у теорії, концепції та практиці економічної освіти, що сприяє удосконаленню навчання економіки і підвищенню рівня адаптації молоді та її конкурентоспроможності як на ринку праці, так і в інших сферах суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Кисельова К. Економіка у школі — щеплення від популізму : вебсайт. <https://osvitoria.media/experience/ekonomika-u-shkoli-shheplennya-vid-populizmu/> (дата звернення: 02.11.2024).
2. Fine B. The economics of identity and the identity of economics? *Cambridge Journal of Economics*. 2009. 33(2). P. 175–191. <https://doi.org/10.1093/cje/ben036>
3. Akerlof G. A., Kranton R. E. Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*. 2020. Vol. 115. № 3. P. 715–753.
4. Davis J. B. Review of Identity Economics by Akerlof and Kranton. *Economics and Philosophy*. 2011. 27(3). P. 331–338. <https://doi.org/10.1017/S02662667111000257>
5. Akerlof G. A., Kranton R. E. Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being. Princeton University Press. 2011. 200 p.
6. Рубчак М. В. Сутність і типологія ідентичності територіальної громади. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 3. С. 71–77.
7. Брецько І. І., Варга В. С., Чекан Н. В. Психологічні особливості становлення економічної ідентичності в юнаків. *Наука майбутнього: збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених*. 2022. № 2(10). С. 13–18.
8. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
9. Москаль Ю. Структура економічної ідентичності: особливості її визначення та розгляду. *Психологія і суспільство*. 2007. № 3. С. 98–102.
10. Tajfel H., Turner J. C. The social identity theory of intergroup behavior : Psychology of intergroup relations. *Political Psychology* / Ed. by S. Worchel, W. G. Austin. Chicago : Nelson-Hall, 1986. P. 7–24.
11. Зубіашвілі І. К. Сутність економічної культури особистості та її роль в економічній соціалізації. *Психологічний журнал*. 2019. № 2(22). С. 163–183.
12. Lenick D., Kiel F. Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success. New Jersey : Pearson Education, 2007. 336 p.
13. Frank R. H. What Price the Moral High Ground?: How to succeed without selling your Soul . Princeton, NJ : Princeton University Press, 2010. 224 p.
14. Зубіашвілі І. Особливості економічного самовизначення сучасних старшокласників. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2021. 2 (51). С. 18–25.
15. Позняк С. І. Семантичні координати економічних орієнтацій молоді. *Проблеми політичної психології*. 2023. 14(28). С. 135–146. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023>.
16. Coleman J. S. Foundations of social theory. Harvard University Press, 1990. 993 p.

17. Позняк С. І. Соціально-психологічний капітал у структурі політичної картини світу: особливості репрезентацій студентської молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки* / Київ. міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політичної психології НАПН України. Київ : КиМУ, 2015. С. 233–245.

18. Соціально-психологічні ресурси розвитку громадянської компетентності майбутніх педагогів : практич. посіб. / за наук. ред. С. І. Позняк ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ, 2021. 174 с.

19. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. <https://www.kmu.gov.ua/npas/4063813> (дата звернення: 07.11.2024).

20. Закон України «Про освіту». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page#Text> (дата звернення: 07.11.2024).

21. Концепція економічної освіти в гімназії та ліцеї України. Київ : Конві Прінт, 2018. 48 с.

22. Наказ МОН від 28.11.2019 №1493 «Про внесення змін до типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти III ступеня». <https://mon.gov.ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-tipovoyi-osvitnoyi-programi-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti-iii-stupenya> (дата звернення: 07.11.2024).

23. Bruner R. F. Teaching democracy and capitalism: High engagement and “doing economics”. *The Journal of Economic Education*. 2024. 01 Nov. P. 1–11. <https://doi.org/10.1080/00220485.2024.2418838>.

24. Длугопольський О. В. Збірник кейсів з вивчення дисципліни «Аналіз політики» для студентів освітньо-професійної програми підготовки магістрів «Аналітична економіка» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальності 051 «Економіка». Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 58 с.

25. Горобченко Н. В. Сучасні тенденції формування дискурсивної культури старшокласників. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2021. Вип. 79. С. 100–103.

26. Пащенко Т. Кейс-метод як сучасна технологія навчання спеціальних дисциплін. *Молодь і ринок*. 2015. № 8. С. 94–99. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2015_8_22.

Розділ 5

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ УТВЕРДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

5.1. Проєктно орієнтоване навчання в контексті наукового дискурсу

Проєктно орієнтована модель навчання є затребуваною педагогічною практикою сьогодення, яка реалізує принципи діяльнісного та компетентнісного підходів для створення демократичного освітнього середовища. У такий спосіб розширюється діапазон освітніх можливостей, розподіляється відповідальність за результат навчання, увага зосереджується на творчості та активності. Використання проєктно орієнтованого навчання – ключова стратегія державної освітньої політики та ресурс її трансформування. У її фокусі також перебуває і громадянська освіта та, відповідно, формування громадянських компетентностей здобувачів освіти – індикатора громадянської ідентифікації. Навчання через проєкти реалізує дві основні тенденції громадянської освіти: перша полягає в реалізації наскрізного підходу формування громадянських компетентностей, а друга – у демократизації способу мислення, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей. Іншими словами, це освітня можливість провадити навчання на базі ціннісно-рефлексивного громадянського самовираження, плекання демократичних засад у повсякденних педагогічних практиках.

Воєнні дії, посилення авторитарних настроїв, радикалізація та популізм, з одного боку, підривають та знецінюють громадянські цінності, посилюють

мову ворожнечі та ненависті, а з іншого – посилюють громадянську свідомість, оскільки є гостра необхідність захистити свою країну та зберегти державність. Тому в системі державної освітньої політики такий важливий акцент на розвитку усвідомленого відчуття себе частиною суспільства і здатності сприймати його цінності та долучатися до них, тобто на зміцненні громадянської ідентичності – засадничого чинника свідомого та активного громадянства. Є запит на поширення в освітньому просторі «реальних» механізмів громадянської самоідентифікації.

На основі громадянської самоідентифікації здійснюється прийняття наявних у суспільстві цінностей і норм, завдяки чому відбувається інтерпретування політичного світу і свого місця в ньому. В її основі лежать такі цінності, як довіра, егалітаризм, гуманізм, автономія, співучасть, толерантність, самовираження, що визначають екзистенційну стійкість та психологічну рівновагу особистості. Тому застосування проектно орієнтованого навчання дає підстави вважати його ефективною педагогічною практикою, яка посилює громадянську ідентичність.

З'ясуємо дефініційне поле, пов'язане з проектно орієнтованим навчанням. Варто зазначити, що в сучасних наукових джерелах трапляються різні терміни для позначення проектно орієнтованого навчання, а саме: «проектна діяльність», «метод проектів», «проектна технологія», «проектне навчання», «педагогічне проектування», «проектна культура», «управління проектами». У своїй роботі ми використовуємо термін «проектно орієнтоване навчання», щоб зосередити увагу на цілісному відображенні аспектів організації навчання через проекти, проаналізувати всі його особливості та складові, розробити модель упровадження та застосування. Доцільність такого терміна також зумовлена пропозицією розглядати проектно орієнтоване навчання як самостійний напрям у педагогіці, який представляє унікальну організацію навчання через досвід та вчинковість.

Проект ми розуміємо як самостійну роботу проблемно-пошукового характеру, спрямовану на отримання певного суспільно значущого результату

(конструкція майбутньої події). Водночас ідеться про пропозицію нових рішень та реалізацію таких умінь і навичок, які сприяють набуттю нового досвіду. При цьому здобувачі вищої освіти долучаються до процесу самостійного дослідження інформації та пошуку шляхів реалізації її впровадження в практику. Досліджуючи актуальні та складні завдання, вони здобувають важливі знання та навички самоорганізації. Причому мета не завчити чи відтворити, а знайти спосіб виконати завдання, отримавши результат та розв'язавши проблему. Це значно розширює і репертуар освітніх мотивів, які формуються на основі особистого інтересу та зацікавленості. Тож проєктування – це вмотивована, досяжна, активна, конструктивна діяльність.

Фокус на проєкті вибудовує парадигму проєктно орієнтованого навчання – такої моделі навчання, яка забезпечує пізнання через реальні дії та практичні рішення. Традиційно проєктно орієнтоване навчання описують як шлях від ідеї до реалізації. При цьому когнітивні аспекти ґрунтуються на виокремленні предмета пізнання, змістові – дають змогу вибудовувати шлях його вивчення, а концептуальні – реалізують задум співпраці заради втілення ідеї, а саме через цінність горизонтальної співпраці та розподіленого лідерства. Таке навчання стає ключовим інструментом самовираження, зокрема й громадянського. Чим більше здобувачів освіти залучають до проєктної діяльності, тим більш вираженою стає здатність та готовність особистості відігравати позитивну роль у громадському житті. Тож метою проєктно орієнтованого навчання в системі державної освітньої політики є створення умов для розвитку громадянського самовизначення здобувачів освіти в процесі реалізації проєкту.

5.2. Психологічна специфіка проєктно орієнтованого навчання

Поширення проєктно орієнтованого навчання – це досвід багатовимірного педагогічного поступу. Увага до цієї моделі навчання стала предметом дискусій ще на досвітку педагогіки. Першовідкривачі побачили в ній психолого-педагогічну доцільність, відчули перспективи та визначили

засадничі орієнтири. Проектно орієнтоване навчання пройшло шлях від часткового методу до цілісної освітньої парадигми і, зазначимо, має спільну історію розвитку демократії в навчанні.

Уперше метод проєктів у навчанні пройшов апробацію за часів діяльності Й. Г. Песталоцці у формі лабораторного методу, коли навчання проходило за задалегідь підготовленими завданнями, обліковими картками та звітами. Робота університетів того часу також містила елементи проєктної діяльності, зокрема у Вищій Школі мистецтв у Римі та в Королівській Академії Архітектури в Парижі [1]. Так розпочався активний період науково-методологічного розроблення засад навчання через проєкти.

В основу проєктно орієнтованої моделі лягли ідеї американського філософа, педагога і психолога Д. Дьюї (кінець XIX століття). У центрі моделі – поняття дослідження «як інтегрованого пошуку, засобу і мети» [2]. Досвід, на думку Д. Дьюї, є одним із центральних понять педагогіки. Це здобута в процесі безпосередніх переживань, вражень, спостережень, практичних дій здатність, досягнута за допомогою абстрактного мислення. Це також здатність людини передбачати результати власної діяльності. Д. Дьюї вважав, що будь-яке завдання має містити проблему та вказівки щодо вибору шляхів його вирішення [2]. Потреба в подоланні сумніву, зауважує Д. Дьюї, є постійним і керівним чинником у всьому процесі рефлексії. Розв'язання освітньої проблеми «встановлює методу думки, а мета контролює процес мислення» [2, с. 24]. Досягнутий у такий спосіб баланс між академічними знаннями та практичними навичками демонструє життєздатність методу.

Д. Дьюї наприкінці XIX століття заснував при університеті Чикаго експериментальну школу-лабораторію, у якій викладання базувалося на моделі проєктного підходу. Педагогічні напрацювання є теоретичним підґрунтям проєктно орієнтованої моделі. Саме Д. Дьюї, на думку Л. А. Рогозіна, А. А. Негур, О. Б. Залюбівської, уперше «поєднав» пізнання і діяльність у навчальному процесі через вирішення поставлених задач (освітніх проблем) [3]. На думку науковців, навчання через проєкти має інтеграційну основу, оскільки

поєднує знання з різних предметів, а її завданням є підготовка здобувачів освіти «до зіткнення з проблемами, зростаючими разом з їхнім індивідуальним досвідом» [3, с. 2]. Проведений науковцями порівняльний аналіз ідей традиційної освіти та педагогічних ідей Д. Дьюї, констатував низку переваг проектно орієнтованого навчання. А саме: акцент на набутті життєвого досвіду; спрямування на розвиток критичного, рефлексивного мислення; зосередженість на проблемності та інтерактивності навчання; застосування індивідуального підходу; чутливість до освітніх потреб особистості; активність, самостійність та суб'єктність особистості. Усе це дає підстави констатувати, що проектно орієнтоване навчання, доповнюючи традиційне, відкриває широкі можливості для залучення особистості до демократичних освітніх цінностей.

На основі методу проектів також виникли і нові напрямки в освіті, зокрема проблемне, продуктивне та кооперативна навчання. Спільним для них є організація процесу навчання навколо проблеми, що стимулює активний пошук. Модель проектно орієнтованого навчання використовували видатні дидакти Я. Коменський і М. Монтессорі. Відтак Х. Паркхест застосувала метод розроблення проекту на принципі індивідуального навчання, названий згодом Дальтон-планом. На її переконання, саме такий підхід забезпечує оптимальне розкриття кожного учня. Як зазначають О. В. Михайленко і Т. О. Бутко, в основі цієї системи навчання лежать принципи свободи вибору занять та дисциплін, самостійність та співпраця [1]. Проектно орієнтоване навчання проявило себе як успішна освітня стратегія, яка активно використовується в різних освітніх підходах по всьому світу.

Теоретично обґрунтував метод проектів один із послідовників Д. Дьюї – В. Кілпатрик – на початку ХХ століття. Розпочинається широке використання проективного методу та впровадження його як загального методу навчання. В. Кільпатрик поділив шкільні проекти на чотири типи: утілення якоїсь ідеї/думки/плану в зовнішню форму; отримання насолоди через естетичні переживання; розумова дія, пов'язана з вирішенням мисленнєвих задач; здобуття нових знань та удосконалення навички. У 1918 році В. Кілпатрик

написав статтю «Метод проєктів», у якій визначив останній як складову проблемного методу навчання. Проєкт, на його думку, – це «від душі виконуваний задум» (цит. за [3, с. 15]). У працях Ж. П'яже натрапляємо на аналогічний підхід до навчання через контекст ситуації. Отже, у фокусі уваги зазначеної теорії – поняття дослідження «як інтегрованого пошуку, засобу і мети» [3]. Розпочинається широке використання проєктування та впровадження його як загального методу навчання.

Ідеї Д. Дьюї також знайшли свій відгук і серед зарубіжних та вітчизняних педагогів і психологів у 20-х роках ХХ століття. Американські дослідники Д. Джонсон, Р. Джонсон та Е. Джонсон-Холубек зазначають, що знання за своєю природою соціальні, вони є результатом колективних зусиль, спрямованих на усвідомлення, вивчення і розв'язання конкретних проблем [4].

Теоретичне обґрунтування методу проєктів поглибив Е. Коллінгс. Він запропонував використовувати як зміст навчання досвід особистості через ігрові, екскурсійні, трудові проєкти та проєкти через історії/розповіді (цит. за [5]). У такий спосіб було доповнено методи традиційної системи освіти. Встановлено, що проєктно орієнтована модель навчання завдяки орієнтації на власний досвід є більш вагомим за змістом для формування особистості. В основі проєктно орієнтованої моделі навчання лежить психологічна теорія конструктивізму, яка визначає, що знання та розуміння є роботою особистості, а не зовнішньої вимоги. При цьому навчання є процесом структурування інформації, вбудовування власного досвіду в соціальний. З'ясовано, що проєктно орієнтована модель навчання завдяки спрямованості на використання власного досвіду має велике значення для формування особистості загалом і громадянського самовизначення зокрема.

Отже, метод проєктів був започаткований у європейських та американських школах як спосіб реалізації освітньої потреби у «вихованні громадянина, здатного критично та неупереджено мислити і діяти» [1, с. 81]. Педагоги та психологи звертаються до проєктно орієнтованого підходу та шукають точки синергії. Варто зазначити, що Д. Дьюї критично ставився до

домінування методу проєктів у навчальному процесі. Він вважав, що його недостатньо для повноцінної освіти [2]. Тобто для реалізації проєктно орієнтованої моделі навчання важливі вдумлива її організація та впровадження.

В українській педагогіці метод проєктів був відомий від початку ХХ століття. Аналіз вітчизняних освітніх практик свідчить, що, зокрема, елементи проєктного навчання використовувалися в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, тоді – Університеті Святого Володимира. Н. Сейко провела аналіз сторінок журналу «Університетські вісті», який показав, що, крім традиційних форм навчання, використовувалися й робота студентів у просвітницьких та наукових товариствах, участь у наукових конкурсах. Усе це було елементами проєктного навчання [6]. Тож проєктно орієнтована форма навчання має історичну тяглість використання й у вітчизняній педагогічній практиці.

Засади використання методу проєктів у навчанні вперше описав Г. Г. Ващенко. Він трактував його як активний метод навчання, що має зв'язок із життям. Як зазначав науковець, цей метод сприяє посиленню активності учня в процесі навчання [7].

С. Ф. Русова, як прихильниця ідеї вільного виховання, зазначала, що навчання шляхом проєктів відповідає потребам педагогіки, оскільки повертає учнів до життя [8]. Педагогиня радить покласти метод проєкту в основу організації освітнього процесу та говорить, що залучення учнів до спільної діяльності формує у них такі якості, як самоповага, відповідальність, організованість, дає змогу переживати почуття радості від творчості, формує почуття самоцінності. Сьогодні так актуально звучать її думки щодо умов формування творчої особистості, необхідності утвердження розвивальної парадигми освіти. Основою становлення творчої особистості вона вважала впровадження в практику закладів освіти принципу свободи: «Свобода виховання не значить необмеженість бажань, а є лише вільне виявлення всього, що є в дитині найкращого, що найліпше сприяє тому, щоб з учнів стали особи дужі, лояльні, правдиві, люди з ясным розумом, чулим серцем і міцною волею»

[8, с. 299]. Так у вітчизняній психолого-педагогічній парадигмі утверджується думка про те, що особистість формується в діяльності і що для формування певних рис особистості необхідно залучати її до діяльності. Надається також значущість ситуаціям свободи дій учнів, їхній ініціативності та самостійності рішень.

В освітніх формах 20-х років XX століття проектно орієнтоване навчання частково почало втілюватися в застосуванні бригадно-лабораторної організації занять. Г. Г. Ващенко наголошував, що застосування цього методу є неможливим у країнах із тоталітарним режимом [7]. Підтвердженням цього став невдалий експеримент застосування проектного методу в 1920–30-х рр. на практиці радянської школи. Відтак уже 1931 року метод проекту в Україні було засуджено й заборонено.

О. Сухомлинська поступ педагогічної науки того часу розкриває в контексті поєднання вітчизняних та зарубіжних реформаторських ідей, наголошуючи на тому, що українські педагоги 1920-х років орієнтувалися на передові ідеї Заходу та прагнули їх адаптувати до реалій і потреб української освіти [9]. Метод проектів дослідниця вважала важливим методичним орієнтиром.

Лише в 1990-ті роки у вітчизняній освіті спостерігається повернення до ідей навчання через проекти, зростає інтерес до використання в освітньому процесі цього методу як орієнтації на самостійну діяльність із використанням дослідження і пошуку. Сьогодні в психолого-педагогічній літературі широко представлені варіанти використання проектної діяльності в межах початкової, базової і профільної загальної середньої, вищої шкіл. Навчання через проект стає самодостатньою освітньою технологією, яка передбачає динамічний підхід до організації навчального процесу, коли здобувачі освіти отримують глибші знання через активне дослідження викликів і проблем реального світу.

Отже, історичний дискурс освітніх практик свідчить, що проектно орієнтоване навчання займає чільне місце в педагогіці XIX-XX століть, та підтверджує її дієвість. Є всі підстави використати цей позитивний досвід і в

сьогоденних реаліях. Проектно орієнтоване навчання пройшло шлях від часткового методу до загальної технології та затребуваної освітньої парадигми. Використання навчання через проєкт дидакти визначають як один з особистісно орієнтованих принципів, в основі якого лежить визнання індивідуальності того, хто навчається. Дослідники підкреслюють активність особистості під час розроблення проєкту та розвиток у неї м'яких навичок для майбутнього самовираження. При цьому традиційна роль учителя давати знання трансформується в місію навчити самовираження, творити через дію. У цьому розумінні проєктне навчання постає як психологічний феномен і ґрунтується на природі вчинкової активності.

Сучасні теоретичні та практичні аспекти проєктно орієнтованої моделі навчання широко представлені у вітчизняній педагогічній науці. Так, в енциклопедії освіти за редакцією В. Кременя проєктна діяльність визначається як «конструктивна і продуктивна діяльність особистості, спрямована на розв'язання життєво значущої проблеми, досягнення кінцевого результату в процесі цілепокладання, планування і здійснення проєкту» [10, с. 717]. К. Степанюк трактує феномен «проєктна діяльність» як складний вид діяльності, що дає змогу здійснювати проєктування і конструювання процесу навчання та застосування проєктної технології засвоєння знань [11]. Структуру проєктно орієнтованої діяльності визначено такими компонентами: мотив, мета, засоби, предмет і результат.

І. Єрмаков використовує поняття «проєктний метод» і трактує його як «інструмент, який створює унікальні передумови для розвитку ключових компетентностей (соціальних, полікультурних, інформаційних, комунікативних тощо) і самостійності учня в осягненні нового, стимулюючи його природну допитливість і творчий потенціал» [12].

У дослідженнях Н. Захарчук і Н. Макарчук представлено закономірності, психосоціальний зміст і технологію формування здатності особистості до проєктної діяльності [13]. Л. Лук'янова описує технологію організації проєктної діяльності [14]. О. Ловка визначає соціально-психологічні чинники

проектної діяльності студентських груп (комунікативні, організаційні, регулятивні, розв'язання конфліктів) та виділяє новий напрям в організаційній психології – психологію управління проектами [15]. О. Карбованець, Г. Коваль, Н. Куруц, М. Філоненко представляють проектну діяльність у навчанні студентів як основу творчої самостійної роботи, оскільки проєкт «поєднує в собі теорію і практику, постановку певного розумового завдання і творчого, практичного його використання» [16, с. 117].

Н. Довмантович наголошує на проєктній технології як дієвому засобі формування самоосвітньої компетентності, який характеризує особистісно орієнтований підхід до освіти, де відводиться виняткова роль особистості здобувача [17]. Питання проєктно орієнтованого навчання знаходять своє відображення також у межах соціальної, економічної та організаційної психології, проєктного менеджменту. Упровадження в сучасній освіті дистанційної форми навчання також підкреслило переваги навчання через проєкти.

Отже, реалізацію проєктної технології організації освіти визначено як засадничий принцип освітньої політики України, а в державному стандарті проєктування трактується як складова змісту освіти. При цьому увагу зосереджено на сутності та закономірностях розвитку особистості в процесі проєктно орієнтованого навчання. Здобувачів освіти можна не лише навчати за методом проєктів, а й оцінювати якість знань у формі захисту проєктів.

Сутність сучасної концепції проєктно орієнтованої освіти полягає в тому, що суб'єктом навчання стає сама особистість, оскільки вона не тільки здобуває знання, а й сама створює своє бачення навколишнього світу. Освіта стає для особистості проєктуванням її життєдіяльності. Не навчальні завдання вирішуються в життєвих обставинах, а навпаки, життєві проблеми розв'язуються в освіті. У такий спосіб організація навчання визначається тим задумом (проєктом), який учень формує і прагне реалізувати завдяки освіті.

Тож здатність особистості до проєктування є однією з основоположних характеристик людини-громадянина, оскільки формує здатність до вирішення

суспільно значущих завдань. Ідеться про здатність вільного та відповідального перетворення реальності на основі моделі бажаного майбутнього. Такі цінності демократичного суспільства, як довіра, егалітаризм, гуманізм, автономія, співучасть, толерантність, стають мірилом вчинків особистості.

Результати проведеного вище аналізу дають змогу виділити основні положення проєктно орієнтованої моделі навчання. По-перше, сутність проєктно орієнтованого навчання була і є поштовхом для дискусій про зміст психолого-педагогічних парадигм освітньої системи вже впродовж двох століть. Це свідчить про широкі можливості та потенціал використання проєктно орієнтованої моделі навчання. Її цінність – у можливості самостійно вирішувати практичні завдання як у професійній, життєвій, так і в громадянських сферах. При цьому увага фокусується на технології формування готовності та здатності особистості вирішувати нові завдання. Сам зміст освіти зміщується з проблеми засвоєння знань на формування компетентностей та здібностей. Формування останніх стає запорукою збереження індивідуальності та унікальності, розвитком можливостей, інтересів і потреб особистості.

По-друге, проєктно орієнтоване навчання розуміється як активний процес здобуття знань. Проведений аналіз показує, що цінність проєктної моделі навчання полягає в запиті на суб'єктність та практичність, що також відповідає компетентнісній складовій освітньої політики. Як правило, усі варіанти проєктно орієнтованого навчання мають спільну ознаку – осмислення самостійно здобутої інформації крізь призму особистого ставлення до неї.

По-третє, проєктно орієнтоване навчання широко представлене в контексті таких дидактичних інструментів, як метод, діяльність, технологія. Це свідчить про широкий діапазон шляхів упорядкування освітнього простору, що гарантує успішну та ефективну організацію навчання.

По-четверте, проєктно орієнтована модель освіти обстоює важливість та ефективність педагогіки співпраці.

По-п'яте, проєктно орієнтоване навчання акцентує увагу на особистісно орієнтованому підході, який формує нове ставлення особистості до

можливостей власного розвитку та самовдосконалення. Акцент зміщується до індивідуалізації, уміння практично застосовувати позитивну взаємодію і нести відповідальність. При цьому освіта усвідомлюється як власна потреба та важливий інструмент формування значущих для особистості компетентностей. По суті, можемо говорити про формування у здобувачів широких мотивів навчання. Така ситуація породжує особливий тип мотивації навчання, коли навчання є умовою саморозвитку та самовдосконалення.

По-шосте, проєктно орієнтоване навчання допомагає демократизувати освітній простір та забезпечити формування громадянської самовизначеності. У такий спосіб здобувачі освіти залучаються до ухвалення суспільно важливих рішень крізь призму демократичних цінностей.

По-сьоме, потенціал проєктно орієнтованого навчання розкривається в розробленні компетентнісно спрямованої освіти. Серед ключових компетентностей:

- суб'єктність та вчинковість: здатність здобувати знання самостійно та прогнозувати результат; інноваторська сміливість; мислення за межами очевидного;
- адаптивність: здатність працювати над новими викликами; грамотно розпоряджатися ресурсом сили волі; розвиток креативності та критичного мислення;
- комунікація: комунікативні здібності, тобто здатність працювати в різноманітних групах та виконувати соціальні ролі;
- співпраця: здатність будувати успішні міжособистісні відносини, співпрацювати в команді, толерантно сприймати різні погляди на ту чи ту проблему.

Отже, проєктування в педагогіці пройшло еволюційний шлях розвитку від часткового методу до універсальної технології і, що суттєво, до функціоналу управління освітніми системами. У сфері освіти досліджено такі аспекти проєктно орієнтованого навчання: становлення методу проєктів (Д. Дьюї, У. Кілпатрик, Е. Паркхерст, Г. Ващенко, С. Русова та ін.);

розроблення концепції проєктивної освіти (І. Єрмаков, В. Кремень); представлення проєктної діяльності в навчанні студентів як основи творчої самостійної роботи (О. Карбованець, Г. Коваль, Н. Куруц, М. Філоненко). Серйозні спроби застосування проєктування у сфері освіти зроблено наприкінці ХХ століття. У цей час проєктування стає важливою складовою формування нової педагогічної ідеї – освіти впродовж усього життя. Громадянська спрямованість проєктно орієнтованого навчання є відповіддю на потребу трансформації освітніх підходів у напрямку демократизації освіти. Разом з тим поняття проєктно орієнтованого навчання не можна трактувати як усталене. Відбувається активний процес розвитку його методологічних засад.

Важливо зазначити, що проєктно орієнтоване навчання представлено і як процес, і як результат. У межах нашого дослідження обидва підходи є важливими для вивчення структурної моделі проєктно орієнтованого навчання, оскільки нас цікавить і процес здійснення, і результат реалізації.

5.3. Психолого-педагогічні аспекти впровадження проєктно орієнтованого навчання

Практика проєктно орієнтованого навчання широко використовується в освітньому процесі. Навчання через проєкти має досить широку палітру психолого-педагогічного інструментарію. Однак процес її втілення потребує вдумливого психолого-педагогічного підходу. Оскільки рівень її впровадження в освітній процес напряду забезпечує якість освіти.

Унікальними рисами проєктно орієнтованого навчання є: залученість здобувача освіти до дослідження реальних проблем і ситуацій; додаткова мотивація та підвищений рівень відповідальності; відпрацювання навичок співпраці; застосовування в процесі роботи критичного і творчого мислення. Важливим також є те, що здобувач освіти – це активний виконавець, тоді як роль викладача полягає в наставництві. Проєктна діяльність спрямовує

здобувачів освіти на усвідомлене досягнення результату, створюючи при цьому умови для творчого саморозвитку та самореалізації. Під час виконання проєкту особистість реалізує такі вміння і навички, які сприяють набуттю нового досвіду. Водночас учні долучаються до процесу самостійного дослідження інформації та пошуку шляхів упровадження її в практику. Так, організація роботи над проєктами сприяє створенню умов для підвищення активності та ініціативності здобувачів освіти, здобування досвіду самостійного пошуку та застосування знань на практиці.

Проєктно орієнтоване навчання також сприяє сталості на всіх рівнях, по-перше, формуючи навички, знання та компетентності; по-друге, надаючи простір для дискусії та творчості, формування нових практичних рішень.

Модель проєктно орієнтованого навчання поєднує в собі:

- універсальність (можливість практичного вирішення освітньої задачі);
- розподілене лідерство (рівноправність можливостей у процесі втілення проєкту);
- компетентнісність;
- діяльнісний підхід (здобуття знань у процесі власної пізнавальної діяльності);
- вчинковість (самостійне, творче та креативне мислення);
- громадянськість (громадянська зрілість).

Перевагами проєктно орієнтованого навчання є:

- природність і ненав'язливість;
- гнучкість;
- кожний здобувач освіти отримує унікальну можливість проявити себе та відкрити нові можливості (потенціал);
- застосування індивідуального підходу;
- особистісно-орієнтованість;
- власний темп виконання;
- зростання навчального інтересу;

- усвідомлення потреби та дієвості знань;
- підвищення рівня відповідальності та самостійності;
- креативність;
- новий досвід;
- демократичність;
- взаємодія і комунікація;
- рефлексія;
- застосування знань на практиці.

Ризики проєктно орієнтованого навчання такі:

- не всі готові до самостійного пошуку;
- стресова ситуація (переоцінка можливостей, технічні проблеми);
- можливий низький рівень якості результатів;
- потреба в постійному управлінні ситуацією з боку викладача та своєчасне реагування на зміни;
- розроблення ідеї потребує більше часу, ніж сам процес;
- безумовно, більший обсяг роботи як для викладача, так і для студента.

С. Полат першим розробив типологію проєктів:

- 1) щодо домінуючої в проєкті діяльності: дослідницька, практико-орієнтована, пошукові, інформаційні, просвітницькі, соціальні, творчі, ігрові;
- 2) щодо предметно-змістової галузі: монопроєкт, міждисциплінарний проєкт;
- 3) щодо способу спілкування в процесі проєктної діяльності: безпосереднє спілкування, комунікаційні технології;
- 4) щодо характеру координації проєкту: проєкти з явною координацією, проєкти з прихованою координацією;
- 5) щодо характеру контактів: внутрішні, регіональні, міжнародні проєкти;
- 6) щодо кількості учасників проєкту: індивідуальні, парні, групові;

7) щодо тривалості проєкту: короткостроковий (декілька занять), середньостроковий (від місяця до пів року), довготривалий (від пів року до року чи більше);

8) щодо принципу групування (за вказівкою, за вибором, випадкові групи) [19, с. 62].

Проектно орієнтоване навчання може здійснюватися через: дискусії; рольові ігри; конкурси, аналіз наукових джерел, семінари/вебінари, створення відеоматеріалів та презентацій, написання дослідницьких робіт (есе, доповідей, рефератів), проведення культурно-просвітницьких та пошуково-дослідницьких заходів.

Використання проєктування доцільно представити через організаційну модель, яку, на нашу думку, варто представити через низку взаємодоповнювальних складових – систем. А саме: систему планування, систему дій, систему розвитку, систему комунікації, систему реалізації та оцінювання. Варто зазначити, що кожен проєкт – це унікальний досвід реалізації ідеї, однак алгоритм конструювання має спільні етапи та прийоми роботи. Це дає змогу максимально ефективно реалізувати кінцеву мету та створити для здобувачів освіти особистісно орієнтований простір відкриття його можливостей. Роботу над проєктом необхідно організувати таким чином, щоб здобувачі вищої освіти навчалися:

- визначати основні і проміжні мету і завдання;
- шукати шляхи їх вирішення, обираючи серед них оптимальні;
- здійснювати й аргументувати вибір;
- передбачати наслідки вибору;
- діяти самостійно (без підказки);
- порівнювати отриманий результат з тим, що потребується;
- об'єктивно оцінювати процес і результат проєкту.

Робота здобувачів вищої освіти над проєктом має декілька складових, які паралельно працюють на його якість. Насамперед ідеться про систему

планування, яка охоплює: мету; окреслені завдання; часові межі; поетапність; очікувані результати (кількісні і якісні):

1. Пошук ідеї.
2. Опис проекту.
3. Планування та розподіл обов'язків:
 - які кроки (завдання) сприятимуть досягненню мети проекту? Плануємо «що» і «як», а не «коли».
 - які ресурси сприятимуть досягненню мети проекту?
 - які кількісні і якісні показники засвідчать позитивний результат реалізації проекту?
 - який термін реалізації проекту?
4. Дослідження (написання есе, робота над створенням відео/презентацій/сценаріїв)
5. Реалізація (оформлення результатів дослідження, заходи).

Для реалізації проекту доцільно використовувати принцип SMART-цілей, кожна літера аббревіатури якого вказує на характеристики мети: конкретність; вимірюваність; досяжність; реалістичність; визначеність у часі. Такий SMART-підхід забезпечує якісний практичний результат.

Конкретні завдання вимагають відповіді на запитання: «Чого я хочу досягти?», «Чому ця мета важлива?», «Хто причетний?», «Які ресурси або обмеження задіяні?». Також потрібно чітко визначити, що є мірилом вимірюваності: «Який показник означатиме, що завдання виконано», «Як оцінювати кількісні і якісні результати реалізації проекту?». Досяжність дає змогу окреслити ресурси виконавця: визначити, як кинути виклик самим собі, але водночас лишатися в межах власних можливостей, і чи приведуть визначені завдання до поставленої мети. Реалістичність перегукується із завданнями, однак дає змогу визначити важливість мети за певний проміжок часу. Визначеність у часі дає змогу визначити пріоритет між повсякденними завданнями і довгостроковими цілями: «Коли я можу це зробити?», «Чи можна досягнути мети і виконати завдання за певний проміжок часу?». Це п'ять

основних ознак, які мають бути застосовані в плануванні. Після цього можна перейти до інструментів виконання, де єдиним маркером є формування особистої ефективності – досягнення особистих цілей.

Відповідно до планування розробляється анотація проєкту (зразок):

1. Назва проєкту, виконавці.
2. Актуальність проєкту.

Насамперед потрібно розкрити: проблему (на розв'язання якої буде спрямовано проєкт), цільову аудиторію, якої стосується означена проблема), причини проблеми (усунення якої дасть змогу досягнути поставленої мети), результат розв'язання проблеми. Це допоможе встановити критерії оцінювання кінцевого результату і процесу роботи (як оцінювати).

3. Мета проєкту як ідеальне уявлення про результат майбутньої діяльності (з коротким зазначенням того, у який спосіб буде отримано цей результат, хто є цільовою аудиторією і які терміни реалізації). Визначаючи мету проєкту, потрібно уникати слів, які відображають процес (підтримати, посилити, сприяти, координувати, перебудовувати). Доцільно використовувати слова, які вказують на результативність завершеного процесу (підготувати, впровадити, організувати, збільшити, виготовити, апробувати).

4. Цілі та завдання проєкту – це послідовні кроки теоретичної і практичної роботи здобувача освіти від початку до кінця. Щоб визначити завдання, потрібно послідовно відповісти на запитання: «Що мені зробити, щоб досягти мети дослідження?». Завдання проєкту перераховуються і починаються словами: з'ясувати, вивчити, провести, дізнатися, проаналізувати, дослідити, визначити, розглянути, знайти, запропонувати, виявити, виміряти, порівняти, показати, зібрати, зробити, скласти, узагальнити, описати, встановити, розробити, ознайомитися тощо.

Під час формулювання мети і завдання проєкту варто брати до уваги принципи SMART-підходу.

Підказками для з'ясування поточних проблем є:

- Неясні цілі і бачення означають, що ви не досягнете результату.

- Неясні обов'язки спричинять безлад і низьку продуктивність.
- Неоптимальний підхід до контролю створить проблеми.
- Неефективно налагоджені процеси призведуть до перевикористання ресурсів.
- Низька якість комунікації може спричинити помилки і непорозуміння.
- Брак практик командоутворення веде до роз'єднаності.

5. Планування проєкту, вибір шляху реалізації.

6. Вирішення цілей та завдань проєкту.

7. Очікувані результати проєкту (проведення заходів та оформлення результатів).

Наступна складова – система дій – це взаємодія викладача і здобувача освіти під час виконання проєкту. При цьому їхні завдання і ролі відрізняються. Якщо здобувач освіти визначає мету і завдання проєкту, то викладач допомагає йому в цьому. Якщо здобувач освіти шукає нову інформацію, то викладач рекомендує джерела інформації. Якщо здобувач освіти обирає способи реалізації, то викладач сприяє його вибору. Якщо здобувач освіти активний, то викладач створює умови для розвитку активності. Якщо здобувач освіти представляє результати проєкту, то викладач допомагає їх оцінити та з'ясувати способи вдосконалення [19]. Тож в основі проєктно орієнтованого навчання лежать засади партнерської взаємодії і суб'єкт-суб'єктного підходу. Суб'єктна позиція, зазначає В. Вовк, відображає авторство, цілісність, індивідуальність, самостійність, унікальність, здатність до рефлексії, свободи вибору та вчинкової активності [20, с. 26-27].

Проєктно орієнтоване навчання переміщує свою увагу від викладача до здобувача освіти, надаючи останньому як право на максимальне розкриття потенціалу, так і відповідальність за результат. При цьому важливим є можливість рефлексії, зворотного зв'язку з викладачем та обговорення з ним досягнутого результату. В основі такого навчання – розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність

зв'язків) та соціальне партнерство (рівність сторін, добровільність зобов'язань).

Розподіл обов'язків представлено, зокрема, в таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Система дій під час роботи над проектом

План дій	Здобувач освіти	Викладач
Початок спільної роботи («народження» ідеї, створення проблемної ситуації)	Переживання збентеження, когнітивного дисонансу, зацікавленості	Емоційне зараження ідеєю; розкриття актуальності та затребуваності; опис проекту
Постановка конкретної мети, певних цілей та завдань, розподіл обов'язків, встановлення правил	Усвідомлення мети проекту; прийняття завдань та правил; перехід до співпраці	Забезпечення доступу до плану роботи; розподіл завдань; доступність для порад і запитань
Планування проекту, вибір способів реалізації	Прийняття цілей проекту, обов'язків та правил; усвідомлення своїх завдань і терміну виконання	Проведення групових та індивідуальних консультацій; забезпечення достатнього рівня комунікації між виконавцями; демонстрація поваги та довіри; забезпечення спільного розуміння того, що досліджується
Досягання цілей та вирішення завдань проекту	Розвиток і зростання; проактивна позиція; обговорення досягнень і труднощів; прийняття відмінностей інших; обговорення конфліктів	Супровід освітніх завдань (методичні рекомендації); підтримка і відзначення успіхів; рефлексія та пошук нових можливостей; заохочення; позитивне розв'язання конфліктів
Реалізація проекту (інтеграція оцінювання результату)	Досягнення мети, проведення заходів, підбивання підсумків та оформлення результатів проекту; відчуття успіху/невдачі	Об'єднання зусиль членів групи та узгодження підсумків; реалізація кінцевої мети
Рефлексія та оцінювання	Саморефлексія та самооцінювання своєї ролі в проекті, результативності і корисності	Узгодження результатів спільної роботи над проектом

О. Ловка виділяє рівні підсумкового оцінювання за такими критеріями:

- 1) досягнення цілі і завдань проекту; 2) постановка та обґрунтування проблеми проекту; 3) глибина розкриття теми і змісту проекту; 4) створення і

демонстрація ефективних моделей поведінки з предметної діяльності; 5) рівень творчості проєкту; 6) якість презентації (захисту) проєкту; 7) якість оформлення звіту (відповідність вимогам); 8) якість продукту проєктної діяльності [15]. Такий підхід дає змогу оптимально врахувати досягнення здобувачів вищої освіти під час роботи над проєктом.

Варто зазначити, що важливою складовою роботи над проєктом є рефлексія – підсумкове самооцінювання. Здобувачам освіти варто спільно обговорити питання «Чого я навчився?», «Що мотивувало в роботі над проєктом?», «Що заважало роботі над проєктом?», «Що я зробив добре?», «Що мені виявилось не під силу?», «Які переваги групової роботи?», «Якби довелося починати новий проєкт, що б я зробив інакше?».

Під час роботи з групою можливі різні варіанти групування і, відповідно, важливо враховувати певні позитиви і ризики такого формування. Так, створення груп за вказівкою викладача, з одного боку, дає змогу останньому індивідуально розподіляти завдання відповідно до рівня підготовки здобувачів освіти, а з іншого – не враховує бажання тих, хто навчається, що знижує рівень відповідальності. Створення групи за самостійним вибором тих, хто навчається, реалізує принцип свободи вибору, однак може негативно вплинути на якість реалізації. Позитивним аспектом останнього підходу є те, що створюється простір як для особистісного розвитку, так і комунікативної компетентності.

Систему дій, а саме дизайн роботи над проєктом, ми спробували представити у вигляді схеми (рис. 5.1).

За такого підходу результати навчання є чітко вимірюваними і сфокусовані на очікуванні навчальних досягнень здобувача вищої освіти.

Позитивним аспектом проєктно орієнтовного навчання є розвиток навичок партнерської взаємодії та проактивності – ініціативності, наполегливості та відповідальності. Саме вони реалізуються через систему комунікації та систему розвитку.

Основні комунікаційні аспекти роботи над проєктом розгортаються через:

- розподілене лідерство;

- об'єднаний фокус на спільних завданнях;
- чіткість визначених правил та обов'язків;
- ефективну та постійну комунікацію;
- цілісність, об'єднаність і натхненність зусиль.

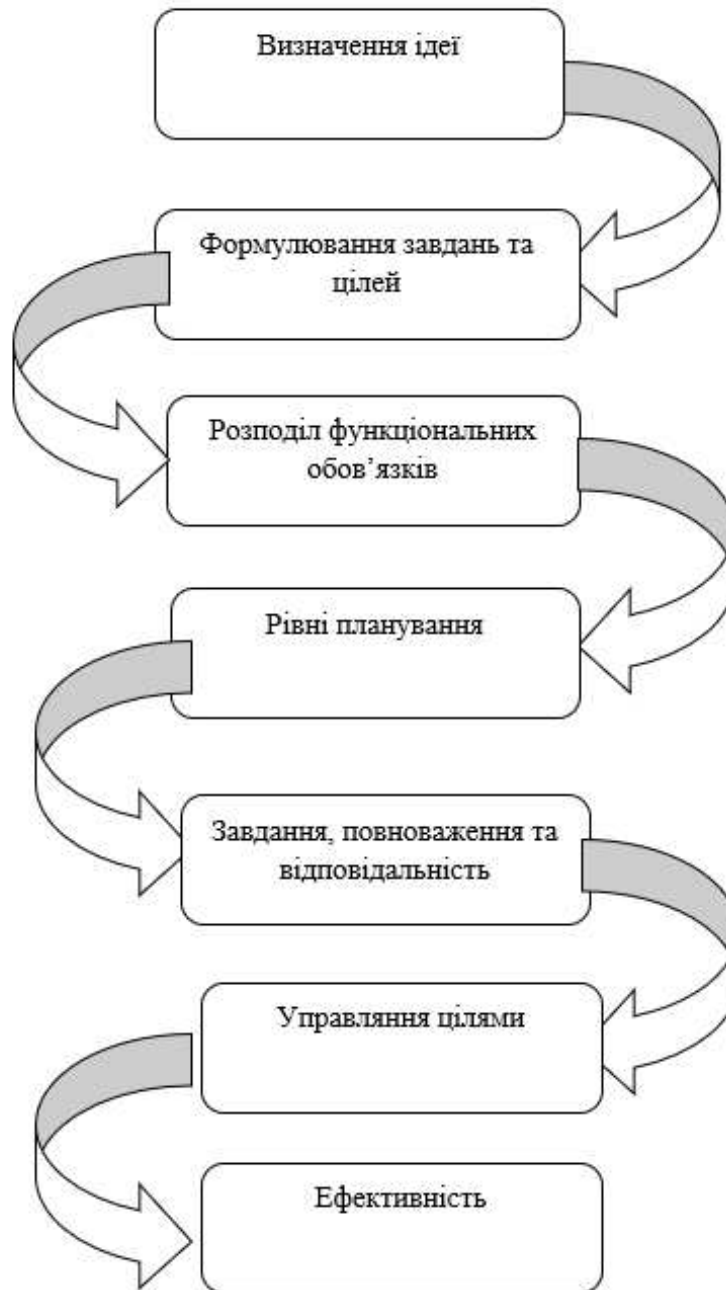

Рис. 5.1. Дизайн роботи над проектом

Підсумком дослідження психолого-педагогічних аспектів роботи над проектами є ілюстрація моделі проектно орієнтованого навчання (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Модель проектно орієнтованого навчання

Тож освітній проєкт є формою реалізації поставлених завдань, що здійснюється групою виконавців під наставництвом викладача, об'єднаних спільною ідеєю та дослідницьким шляхом реалізації, при цьому визначених часовими межами. Модель проєкту охоплює систему планування, систему дій, систему розвитку, систему комунікації, систему реалізації та оцінювання. У такий спосіб формуються необхідні знання та компетентності, потрібні для формування громадянина, а також здатність розвивати демократичне суспільство.

5.4. Навчання через культурно-просвітницькі проєкти як засіб розвитку громадянської ідентичності: проєкт «Історії про Павла Чубинського»

Щоб щось мати, треба кимось бути і щось робити

Сократ

Проєктно орієнтоване навчання є наразі одним із найперспективніших напрямів розвитку громадянської ідентичності, оскільки створює умови для формування демократичних компетентностей і громадянського самовизначення. Культурно-просвітницькі проєкти надзвичайно важливі для занурення молоді в історію країни, популяризації постатей, які утверджували Україну як державу, та інтеграції громадянських цінностей. Також вони реалізують єдиний наскрізний підхід до формування громадянських компетентностей. Робота здобувачів вищої освіти над культурно-просвітницьким проєктом сприяє формуванню активної громадянської позиції. Тож ефективність громадянського самовизначення доцільно забезпечувати шляхом упровадження навчання через проєкти.

Для активізації громадянського самовизначення молоді було організовано і проведено культурно-просвітницький проєкт «Історії про Павла Чубинського». Ми застосували для його реалізації ефективний, на нашу думку, підхід – *сторітелінг*, тобто побудову проєкту через розповідь.

Сторітелінг – термін, запозичений з англійської, де *story* – історія, а *telling* – розповідати. Отже, ідеться про розповідь історії. Це використання розповіді для передавання за її допомогою необхідної інформації, щоб вплинути на емоційну та мотиваційну сфери слухача. Цей підхід запропонував Д. Армстронг, який спирався на відомий психологічний аспект: історії значно легше сприймаються, вони більш захопливі і більш цікаві, ніж правила або

директиви [21]. Ще однією перевагою сторітелінгу є доступність – слухати історії цікавіше, ніж доповіді, описи чи визначення, тому що вони легше сприймаються.

Робота над історією є хорошим способом мотивації здобувачів освіти, який дає змогу спонукати їх до активності в проектуванні. Історії також є інструментом спільної роботи над реалізацією ідеї. Такий підхід має тісний зв'язок із формуванням науково-дослідних компетентностей. Тобто сторітелінг – це творчий підхід, в основі якого лежить самостійне створення здобувачем освіти нової інформації та її презентація. При цьому, по-перше, вони опановують джерела інформації, а по-друге, працюють над створенням власної. Тож перевагами сторітелінгу є, по-перше, активізація пізнання, розвиток логічного та критичного мислення, аналітичних навичок, по-друге – практикування комунікативних навичок.

Робота над проектом «Розповіді про Павла Чубинського» розпочалася з ідеї популяризації творчості та наукової спадщини Павла Чубинського. Відповідно було обрано тему дослідження та сформовано її актуальність:

Павло Чубинський – це яскрава постать серед плеяди української культурної інтелігенції XIX століття. Він стояв біля витоків потужного культурно-освітнього руху, метою якого було утвердження українців як політичної нації за допомогою вивчення українського фольклору. Однак у суспільному розумінні його ім'я часто знають лише як автора гімну України. Тоді як його етнографічно-фольклорна спадщина вражає обсягом, змістом і системним підходом. Зокрема, вона представлена в зібранні семи томів «Трудів етнографічно-статистичної експедиції». Недооціненим є вклад Павла Чубинського як дослідника у збереження народних пісень, казок та ігор. А зібрані ним матеріали недостатньо відомі в культурно-освітньому просторі як України, так і світу. Тому на часі організація мистецьких проєктів та виконання наукових робіт з дослідження етнографічно-фольклорної спадщини Павла Чубинського, які масштабували б його внесок у становлення незалежності в Україні, сприяли б відродженню унікальних взірців української

культури, підвищили б історичну компетентність студентів та формували гордість за своє і рідне.

Популяризацією творчості та наукової спадщини Павла Чубинського опікується Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Охоронницьку місію здійснює Бориспільська публічна бібліотека імені В'ячеслава Чорновола і Бориспільський державний історичний музей. У Борисполі проходить Всеукраїнський мистецький фестиваль «Чубинський fest», у складі журі якого – викладачі нашої академії.

Серед здобувачів вищої освіти освітньо-професійного ступеня «Бакалавр» КЗВО КОР Академії мистецтв імені Павла Чубинського» проведено опитування, результати якого показали, що ім'я Павла Чубинського відоме як автора гімну України 100% респондентам, як поета – 68%, як фольклориста і науковця – лише 35%. Тобто етнографічно-фольклорна і наукова спадщина Павла Чубинського маловідома і недооцінена, тому в суспільному розумінні культурного минулого України вона є наразі малопредставленою.

Обґрунтування актуальності теми – обов'язкова вимога до будь-якого проекту. Це пояснення необхідності вивчення цієї теми та її значущості в культурно-історичному вимірі.

Актуальність теми проекту аргументовано так:

- запит на заповнення «білих плям» у суспільному розумінні минулого України та підвищення культурно-історичної компетентності;
- недостатня представленість доробку Павла Чубинського в культурно-освітньому просторі як України, так і світу;
- розроблення заходів для привернення уваги громадськості до постаті Павла Чубинського.
- Супутні завдання були такі:
 - проведення дослідження обраної теми;
 - спілкування з людьми, які мають досвід дослідження обраної теми.

Об'єктом дослідження стала постать Павла Чубинського, а предметом – його життя та діяльність.

Визначено мету проєкту (кінцевий результат, який планується досягнути): збереження і популяризація історико-культурної спадщини серед здобувачів освіти через створення історій про Павла Чубинського.

Визначено виконавців: наукова рада студентів Комунального закладу вищої освіти Київської обласної ради «Академія мистецтв імені Павла Чубинського».

Сформовано завдання проєкту:

1. Вивчити життя та етнографічно-фольклорний і науковий доробок Павла Чубинського.
2. Генерувати та поширювати знання про етнографічно-фольклорну та наукову діяльність Павла Чубинського.
3. Організувати науковий семінар «Павло Чубинський: поет, фольклорист і громадський діяч».
4. Розробити серію постерів «Історії про Павла Чубинського» та зняти на їх основі відео.

Для роботи над проєктом розроблено план (табл. 5.2):

Учасникам проєкту було надано орієнтовні теми для дослідження:

1. Павло Чубинський – знакова особистість другої половини XIX століття.
2. Павло Чубинський – видатний громадсько-політичний діяч другої половини XIX століття.
3. Постать Павла Чубинського у вимірі часу.
4. Павло Чубинський – автор українського національного гімну.
5. Павло Чубинський – виразник етнонаціональних прагнень українського народу.
6. Павло Чубинський – дослідник української народної творчості.
7. Народна казка як предмет дослідження творчості Павла Чубинського.
8. Павло Чубинський як дослідник української народної гри.

9. Просвітницько-педагогічна діяльність Павла Чубинського.
10. Наукова спадщина Павла Чубинського.
11. Наукова спадщина Павла Чубинського: охоронницька місія ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України.
12. Постать і діяльність Павла Чубинського очима його сучасників.
13. Павло Чубинський і Микола Лисенко.
14. Вшанування Павла Чубинського в сучасній Україні.
15. Олександра Павлівна Чалеєва (Чубинська) – видатна українська оперна і камерна співачка початку ХХ століття.

Таблиця 5.2

План роботи над проєктом «Історії про Павла Чубинського»

Етапи	Час	Види роботи	
		Завдання для здобувачів освіти	Супровід викладача
Підготовчий етап	Жовтень	Розроблення проєкту, визначення мети і завдань, кінцевого результату	Мотивація та пропозиції
Дослідний етап	Листопад-грудень	Пошук інформації та підготовка історій про Павла Чубинського	Проведення практикуму «Робота з літературою»; організація зустрічі з Андрієм Зілем – автором книги «Народознавець. Павло Чубинський і його доба» (2009)
Практичний етап	Січень	Проведення наукового семінару «Павло Чубинський: поет, фольклорист і громадський діяч» за участі Миколи Лисенка, внука відомого композитора і друга Павла Чубинського. Створення постерів та відео	Проведення практикуму «Мистецтво виступу».
Реалізація результатів дослідження	27 січня (день народження Павла Чубинського)	Презентація постерів та відео. Розміщення відео на сайті	Залучення зацікавлених осіб
Самооцінка		Обговорення результатів роботи. Завдання: дайте самооцінку своїй роботі та отриманим результатам	Відзначення і конструктивна критика

Під час роботи над історією здобувачам вищої освіти надано низку рекомендацій:

1. Оберіть історію, яка насамперед цікава вам.
2. Оберіть історію, яка буде корисна слухачам.
3. Сфокусуйтеся на одній лінії історії.
4. Продумайте структуру історії.
5. Тримайте слухачів у напруженні впродовж усієї історії.
6. Проілюструйте історію.
7. Скорочуйте – розповідайте лише важливу інформацію.
8. Впливайте на емоції слухачів, шукайте цікаві та переконливі факти.
9. Продумайте «сильне» закінчення історії.

Позитивними результатами роботи над проектом стали:

- вирішення освітньої мети: завдяки розповідям, інтерпретаціям та представленню історичного контексту сформовано знаннєву компетентність про постать Павла Чубинського;
- активація культурної місії: полягає в збереженні культурно-історичної спадщини, зокрема в популяризації імені Павла Чубинського та його ролі в становленні України як держави;
- доступність: через історії життя і діяльність Павла Чубинського подано в доступній і привабливій формі, зокрема й онлайн-доступності, що сприяло залученню широкої аудиторії;
- залученість: особиста зацікавленість та розподілене лідерство (кожен учасник відчув себе частиною команди і взяв активну участь у спільному проекті);
- навчання через дослідження: розвиток науково-дослідних навичок та критичного мислення;
- проактивність: розуміння того, як на практиці працювати над спільними проектами, розвиток навичок партнерської взаємодії, ініціативності, наполегливості та відповідальності.

Висновки

Проектно орієнтоване навчання є дієвим засобом розвитку громадянської ідентичності особистості, який визначає її здатність сприймати суспільні цінності та долучатися до них, рівень її самостійності і відповідальності. Рефлексивний характер навчання через проекти робить його творчим і відповідальним. Цінність проектної моделі навчання полягає в запиті на суб'єктність і вчинковість. Ресурси та можливості проектно орієнтованого навчання дають підстави розглядати його як освітню тенденцію майбутнього.

Описана модель проектно орієнтованого навчання втілює принципи діяльнісного і компетентнісного підходів для створення демократичного освітнього середовища та реалізується через низку систем, а саме: планування, дії, розвитку, комунікації, реалізації. У процесі реалізації проекту доцільно використовувати принцип SMART-цілей. Основні аспекти роботи над проектом розгортаються через: особистісно-орієнтований підхід і ціннісні орієнтації, розподілене лідерство та співпрацю, громадянську компетентність і проактивність.

Отримані результати збагачують уявлення про практичні засоби розвитку громадянської ідентичності та визначають модель проектно орієнтованого навчання як дієву психолого-педагогічну технологію розвитку громадянськості.

Список використаних джерел

1. Михайленко О. В., Бутко Т. О. Метод проектів у вітчизняній і зарубіжній педагогічній теорії та практиці. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2023. Серія 5. Вип. 92. Т. 1. С. 79–82. <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/41831>
2. Д'юї Д. Досвід і освіта / [пер. з англ. Марії Василечко]. Львів : Кальварія, 2003. 84 с.
3. Рогозіна Л. А., Негур А. А., Залюбівська О. Б. Педагогічні ідеї Д. Дьюї у світлі сучасних освітніх тенденцій. *Матеріали XVI науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*. Вінниця, 2017. С. 1–4.
4. Джонсон Д., Джонсон Р., Джонсон-Холубек Э. Методы обучения. Обучение в сотрудничестве. Санкт-Петербург, 2001. 245 с.

5. Мельниченко Б. Метод проектів за рубежом: минуле та сучасне. <https://osvita.ua/school/method/technol/1405/>

6. Сейко Н. Позауніверситетські форми освіти та дослідницької діяльності початку ХХ століття в Україні (за матеріалами журналу «Університетські вісті». *Неформальна освіта: кращі практики і проекти*. Житомир : Вид-во Житомирського держ. Ун-ту ім. Івана Франка, 2019. Вип. 2. С. 5–12.

7. Ващенко Г. Г. Загальні методи навчання. Підручник для педвузів. Харків : Державне видавництво України, 1929. С. 207–229.

8. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори. У 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. Київ : Либідь, 1997. Кн. 2. 320 с.

9. Метод проектів в українській школі 1920–1930-х років. *Педагогічний музей України* ; [укладачі : В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця : Вид. Кушнір Ю. В., 2019. 192 с. (Серія «Педагогічні републікації» ; вип. 6). <file:///C:/Users/user/Downloads/Method-projektiv.pdf>

10. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; [голов. ред. В. Г. Кремень]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

11. Степанюк К. І. Сутність поняття «проектна діяльність» та його становлення в системі освіти. *Вісник Черкаського університету*. Вип. 3 (216) Серія «Педагогічні науки», 2012. С. 116–119.

12. Єрмаков І. Компетентнісний потенціал проектної діяльності. *Проектна діяльність у школі* / упоряд. Голубенко. Київ : Шкільний світ, 2006. С. 5–18.

13. Захарчук Н., Макарчук Н. Проектні технології в початковій школі: шляхи розвитку творчої особистості. *Молодь і ринок*. 2014. № 5. С. 162–166. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2014_5_37

14. Лук'янова Л. Технологія організації проектної діяльності. *Імідж сучасного педагога*. 2009. № 10. С. 16–21.

15. Ловка О. Соціально-психологічні чинники навчальної групової проектної діяльності студентів. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2010. Вип. 25. С. 26–47.

16. Карбованець О. І., Коваль Г. М., Куруц Н. В., Філоненко М. Проектна діяльність у навчанні студентів як основа творчої самостійної роботи. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф.* Ченстохова – Ужгород – Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 116–118.

17. Довмантович Н. Г. Проектна діяльність як засіб формування самоосвітньої компетентності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2017. Вип. 1. С. 92–95.

18. Полат Є. С. Що таке проект: Типологія проектів. *Відкритий урок*. 2004. № 5-6. С. 37–45.

19. Теорія і практика проектного навчання у професійно-технічних навчальних закладах. монографія / В. М. Аніщенко, М. В. Артюшина, Т. М. Герлянд, Н. В. Кулалаєва, Г. М. Романова, М. М. Шимановський та ін. ; за заг. ред. Н. В. Кулалаєвої. Житомир : Полісся, 2019. 208 с.

20. Вовк В.О. Психолого-педагогічні чинники розвитку суб'єктної позиції майбутнього фахівця. *Психологічний часопис*. 2017. № 6 (10), 51 С. 25–34.

21. Armstrong D. M. *Managing by Storying Around: a New Method of Leadership*. New York: Crown Publishing Group, 1992. 272 p.

Додатки

Додаток 1

Анкета для психосемантичного опитування

Шановний співвітчизнику!

Ми досліджуємо регіональні особливості політичної ідентифікації молоді. Визначте, будь ласка, якою мірою наведені нижче твердження відображають Ваші уявлення, ставлення та переживання за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім ні, 2 – скоріше ні, 3 – і так, і ні, 4 – скоріше так, 5 – так. Поставте позначку у вибраному рядку.

- 1) Політичні сили, популярні у моєму регіоні, активно пропагують його окремішність, особливість, несхожість
- 2) Цінності і мотиви політичної участі мешканців мого регіону суттєво відрізняються від політичних уподобань жителів інших регіонів країни
- 3) Мешканці мого регіону обирають політичні сили, які обіцяють підвищити добробут людей, а не ті, що переймаються проблемами державотворення
- 4) Солідарність мешканців мого регіону допомагає нам протидіяти екологічним, політичним, економічним викликам
- 5) Довіра мешканців мого регіону до місцевої політичної еліти була і є запорукою розвитку регіону та підтримки соціального порядку
- 6) Регіональні політичні сили забезпечують захист інтересів мешканців регіону
- 7) Між політичними силами, створеними регіональними політиками, і тими, що створили політики з інших регіонів, я ймовірніше за все, оберу перших (своїх)
- 8) Поділяючи політичні інтереси, ставлення, оцінки та уявлення регіональної спільноти, я розраховую на захист і підтримку
- 9) Мешканці мого регіону найбільше потребують порядку і стабільності, заради яких готові відмовитись від прав і свобод

- 10) Громадяни поділяють відповідальність за свою країну з владою, яку вони обирають
- 11) Коли постає вибір між політикою розширення вільних зон у всіх сферах життя і політикою дотриманням ustalених традицій та спадкоємності я обираю останнє
- 12) Цілком природно, що люди вболівають більше свій регіон, ніж за країну в цілому
- 13) Віддаючи голос за політичну силу, слід, насамперед, орієнтуватись на її лідерів
- 14) Я відчуваю відповідальність за збереження мого регіону як середовища повсякденного життя, з притаманними йому цінностями, традиціями, моделями взаємодії
- 15) Мешканці мого регіону схильні до патерналізму і мають велику потребу у авторитетах
- 16) Регіональна ідентичність важливіша ніж загальнодержавна (європейська, цивілізаційна тощо)

Повідомте, будь ласка, деякі дані про себе:

1. Вік _____ років
2. Стать: _____
3. Регіон, у якому Ви проживали до 24 лютого 2022 року _____
4. Регіон, у якому Ви проживаєте тепер _____

Лист-опитувальник для суб'єктивного шкалювання

Шановний співвітчизнику!

Оцініть, будь ласка, за 5 - бальною шкалою (потрібне обведіть кружечком),
якою мірою Ви:

1. Відчуваєте свою приналежність до регіону (певної території, регіональної спільноти)	1	2	3	4	5
2. Поділяєте цінності і цілі мешканців свого регіону	1	2	3	4	5
3. Довіряєте місцевій владі	1	2	3	4	5
4. Довіряєте центральній владі	1	2	3	4	5
5. Довіряєте представникам влади країн ЄС	1	2	3	4	5
6. Переживаєте негативні емоції, спілкуючись з людьми з інших регіонів	1	2	3	4	5
7. Відчуваєте потребу в авторитетах, які підтверджують Ваші думки, уявлення	1	2	3	4	5
8. Відчуваєте невдоволення, роздратування, спілкуючись з людьми, що підтримують інші політичні сили	1	2	3	4	5
9. Відчуваєте роздратування, коли чуєте про те, що кожен сам контролює своє життя	1	2	3	4	5
10. Відчуваєте упереджене до себе ставлення при спілкуванні з людьми з інших регіонів	1	2	3	4	5
11. Відчуваєте, що прихильники інших політичних сил не намагаються Вас зрозуміти	1	2	3	4	5
12. Маєте потребу в експертній думці, навіть якщо вона не відповідає Вашим очікуванням	1	2	3	4	5
13. Вважаєте себе українцем, бо народились і вирости в Україні	1	2	3	4	5
14. Вважаєте себе українцем бо відчуваєте своїми культуру, історію, здобутки і втрати українського народу	1	2	3	4	5
15. Відчуваєте свою приналежність до регіону більше, ніж до країни в цілому	1	2	3	4	5
16. Відчуваєте свою приналежність до європейської культури	1	2	3	4	5
17. Відчуваєте себе мешканцем маленької бідної країни з невизначним майбутнім	1	2	3	4	5
18. Відчуваєте себе громадянином країни з давньою історією і великим майбутнім	1	2	3	4	5
19. Відчуваєте готовність захищати свою землю від ворога	1	2	3	4	5

20.Поділяєте цінності і цілі мешканців інших регіонів України	1	2	3	4	5
21.Відчуваєте турботу з боку регіональної влади про Вашу безпеку	1	2	3	4	5
22.Відчуваєте турботу про свою безпеку з боку центральної влади	1	2	3	4	5
23.Почуваєтесь незатишно, коли доводиться виїздити в інші регіони	1	2	3	4	5
24.Відчуваєте, що мешканці Вашого регіону більше орієнтовані на місцеву владу, ніж у інших регіонах	1	2	3	4	5
25.Відчуваєте відповідальність за свій політичний вибір	1	2	3	4	5
26.Схильні аналізувати мотиви своїх політичних симпатій	1	2	3	4	5
27.Відчуваєте, що можете швидко і безболісно адаптуватись до звичаїв будь якого з регіонів країни	1	2	3	4	5
28.Відчуваєте себе здатним впливати на події у своєму регіоні	1	2	3	4	5
29.Відчуваєте обов'язок надавати допомогу своїм землякам, які опинились у скрутному становищі	1	2	3	4	5
30.Відчуваєте, що можете розраховувати на підтримку своїх земляків	1	2	3	4	5
31.Відчуваєте емоційний зв'язок зі своєю регіональною спільнотою	1	2	3	4	5
32.Відчуваєте гордість за вихідців з Вашого регіону	1	2	3	4	5
33.Відчуваєте емоційний зв'язок з «місцями пам'яті» чи символічними подіями, значущими для мешканців Вашого регіону	1	2	3	4	5
34.Поділяєте ідеї соціальної рівності	1	2	3	4	5
35.Підтримуєте ідеї радикальних реформ і революційного розвитку					
36.Обстоюєте абсолютну цінність людської особистості («особа важливіша за державу»)	1	2	3	4	5
37.Прагнете соціальної справедливості, реалізації принципів свободи та рівності	1	2	3	4	5
38.Підтримуєте політику економічного перерозподілу, спрямовану на соціальний захист найбідніших	1	2	3	4	5
39.Підтримуєте поширення вільного підприємництва	1	2	3	4	5

Повідомте, будь ласка, деякі дані про себе:

1. Вік _____ років
2. Стать: _____
3. Регіон, у якому Ви проживали до 24 лютого 2022 року _____
4. Регіон, у якому Ви проживаєте тепер _____

Перелік настільних пізнавальних ігор, які можна використовувати в освіті

- Настільна гра «*Розкажи-покажи. Ukrainian culture*» (від 8 років і старше). Допоможе зрозуміти, чи добре ви знаєте українську культуру. Завдяки грі ви зможете зануритися в культуру України. Це патріотична, командна, розмовна гра, яка допоможе вивести свою мову на новий рівень або продемонструвати іншим свої знання.
- Освітня гра «*Хронологія: Історія України*» – захоплива гра про історію України. Це освітня настільна гра, в якій учасники складають безперервні хронологічні ланцюжки з карт подій. Допоможе в простий і веселий спосіб ознайомитися з правдивою історією України, відкрити для себе досі невідомі факти про свою батьківщину, дізнатися та запам'ятати факти з історії України. Таким чином учасники поглиблюють свої знання, тренують пам'ять та отримують необхідну освітню інформацію. При цьому процес запам'ятовування фактів і дат відбувається в ігровій манері. Це захопливе проведення часу, завдяки якому процес навчання стає цікавим, а знання, здобуті в позитивному середовищі, засвоюються краще.
- Настільна пізнавальна гра «*Моя країна – Україна*» (від 8 років і старше) ознайомлює учасників з народною творчістю та природними скарбами Батьківщини. Допоможе дітям краще пізнати народну творчість, продемонструє багатство природи України: її річки, моря, гори, озера, міста. Це справжній культурний скарб і надійний помічник для вчителя. Містить картки: «Пісні», «Загадки», «Прислів'я», «Українські Карпати», «Унікальні природні пам'ятки України», «Міста України», «Сусідні країни України», «Прапори сусідніх держав», «Етнографічні регіони України», а також поле-карту України.
- Настільна гра про Україну «*Шевченко питає*» (від 14 років і старше). Настільна гра про культуру, постаті, символи, мову, історію та регіони України. Ще одна гра – «*Шевченко питає про незалежну Україну*», яка стосується періоду з 1991 р. Запитання розділені на сім категорій і стосуються періоду Незалежності: того, що відбувалося під час каденції президентів України; Героїв та їхніх неймовірних вчинків; цікавих подій та улюблених народних мемів.
- Настільна гра-ходилка «*Подорожуємо Україною*» (для дітей від 4-х до 13 років). За допомогою гри учасники зможуть відкрити для себе все

багатство і красу рідної країни. Діти зможуть більше дізнатися про культуру, традиції, туристичні маршрути, історичні пам'ятки і просто цікаві локації України. У комплекті є журнал, у якому описано всі ілюстрації на ігровому полі.

- Настільна розважально-пізнавальна гра «*Все буде Україна*» від «Strateg» (від 15 років і старше). Гра допоможе перевірити обізнаність у сучасних новинах і мемах України. У грі є два варіанти карток, які відрізняються рівнем складності. На картках записано запитання, і у кожного гравця є лише 6 секунд на правильну відповідь. За кожную правильну відповідь гравець отримує бали, і той, хто заробить більше протягом гри, визнається переможцем. Це весела гра, яка підтримує патріотизм гравців і допоможе їм стати кмітливими.
- Настільна гра-вікторина «*Be Ukrainian*» (для учасників від 12 років і старше) «Знаю Україну – героїв знаю». Гра дає змогу перевірити свої знання або дізнатися щось нове, відкрити для себе цікавеньке про свою країну. Настільна вікторина для справжніх знавців українських міст, пам'яток, героїв, знаменних подій, тваринного та рослинного світу. Містить 165 питань і відповідей.
- Настільна гра-вікторина «*Як я цього не знав? Ukraine Edition*» розрахована на вік від 12 років. Це корисна, швидка і весела гра, яка гарантує цікаві питання, смішні моменти, а часом навіть несподівані відповіді. Граючись, ви навчитеся швидко давати чітку відповідь на будь-яке запитання про рідну країну. А після декількох партій настільної гри ваш мозок запрацює, неначе якийсь ChatGPT або Google.

Виробничо-практичне видання

**РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ
У ВОЄННИЙ ЧАС І ДЕРЖАВНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА**

Практичний посібник

*За загальною редакцією
кандидата психологічних наук Ірини Остапенко*

Електронний ресурс

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Дизайн обкладинки *К. О. Соснюк*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Е-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 12.12.2024 р. Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 7,5